

Η ΡΕΘΕΜΝΙΩΤΙΣΣΑ ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΕΥΜΕΝΙΑ ΒΕΡΓΙΤΣΗ
ΣΤΙΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΧΑΛΚΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΚΑΙ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

Γιὰ τὴ Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα *Gülneş* (ca 1643—1715), τὴν πρώτη εὐνοουμένη τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Δ' (1648—1687) καὶ ἀργότερα Βαλιδὲ σουλτάνα (βασιλομήτορ), ποὺ τόσο φημίστηκε γιὰ τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴν ἐπιτηδεϊότητά της, ἔγραψαν ἴσαμε σήμερα πολλοί, Εὐρωπαῖοι, Τοῦρκοι καὶ Ἕλληνες¹. Τὸ θέμα, ἔλκυστικὸ βέβαια καθὼς

¹) Τίς πρώτες πληροφορίες ποὺ εἶναι στηριγμένες στίς ἀθθεντικὲς πηγὲς μᾶς τίς ἔδωκε, σκόρπιες ὅμως σὲ διάφορα κεφάλαια τοῦ μνημειώδους ἔργου του, ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς *Joseph von Hammer*, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven, 2te verbesserte Ausgabe, Pesth, τόμ. 3, 1835, σ. 550, 586—587, 806, 875, 894 κ. ἄ. Τὴ νεώτερη βιβλιογραφία τὴ βρῖσκει κανεὶς στὸ ἄρθρο τοῦ ἐξαίρετου Γάλλου τουρκολόγου *J. Deny*, «*Walide Sultān*», στὴν *Encyclopédie de l' Islam*, τόμ. 4 (1934), σ. 1172—1178, ὅπου, στὴ «*Liste des Sultanes mères*», ἀπαριθμεῖται (ἀριθ. 15, σ. 1176) καὶ ἡ *Gülneş*. Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ποὺ εἶναι ἀγνωστὴ βέβαια στοὺς ξένους ἐρευνητές, σημειώνομε: Β. Ψιλᾶκης, Αἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ Βορειᾶ, «*Ἐβδομάς*», ἔτος Θ', ἀριθ. 8 (22 Φεβρουαρίου 1892), σ. 1—2 — *Τοῦ Ἰδίου*, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν Χανίοις, τόμ. Β', 1909, σ. 293—296 (πρβλ. καὶ σ. 288, σημ. 3, σ. 317 καὶ 322· ὁ Ψιλᾶκης ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ *Hammer*, ἀλλὰ προσάγει πρῶτος καὶ τὸ σχετικὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι).—*N. K. B*, Μία Ἑλληνὶς σουλτάνα. Ἡ ὡραία Χριστιανὴ τῆς Ῥεθύμνου. «*Ἐκεῖνη ποὺ ἐπὶ τὴν δρόσον τῶν ῥόδων*», ἑφημερ. «*Ἐλεύθερον Βῆμα*» 16 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5671, σ. 5 καὶ 19 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5674, σ. 5 (μὲ δημοσίευση μιᾶς χαλκογραφίας καὶ μιᾶς ἐλαιογραφίας).—*Νικολ. Σταυρινίδης*, Ρεμπιά Γκιουλνούς, ἡ Ρεθυμνία Χριστιανὴ Σουλτάνα (μὲ ἐπίτιτλο:) 1645. Οἱ Τοῦρκοι στὰ Χανιά.—1646. Οἱ Τοῦρκοι στὸ Ρέθυμνο.—10 Ρεθεμνιωτοπούλες στὸ χαρέμι τοῦ Σουλτάν Ἰμπραχίμ.—Τὰ Σκλαβοπάσσαρα.—*Κιοσέμ Βαλιδέ*.—Χασσεκὴ Σουλτάνα, Ρεμπιά Γκιουλνούς (τὸ ἐαρινὸ ροδόσταμο), ἑφημ. «*Πατρίς*» Ἡρακλείου Κρήτης 27 Ἰουνίου — 28 Σεπτεμβρίου 1950 (σειρὰ ἄρθρων σὲ 80 συνέχειες). Τὰ ἄρθρα αὐτὰ τοῦ καλοῦ τουρκομαθοῦς λογίου κ. Σταυρινίδη, παρ' ὅλο ποὺ προορίζονται γιὰ τὸ πλατύτερο κοινὸ καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχουν τὴν κατάλληλὴ ἐπιστημονικὴ παρουσίαση—πρβλ ἀτελεῖς παραπομπές, ἐκτενεῖς παρεκβάσεις κλπ.—ἔχουν ὅμως τὸ πλεονέκτημα πὼς χρησιμοποιοῦν ὅλη σχεδὸν τὴ γνωστὴ βιβλιογραφία καὶ μάλιστα τὴν ἀπρόσιτην στοὺς περισσότερους τουρκικὴ οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίδουν εἶναι ἀκριβεῖς καὶ σὲ πολὺ λίγα σημεία χρειάζονται, καθὼς θὰ δοῦμε, διόρθωση ἢ συμπλήρωση). Ἀπὸ τὴν τουρκικὴ βιβλιογραφία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ *Ahmed Refik*, *Kadinlar Saltanatı* (Κωνσταντινούπολη, 1914—1924), ἀνα-

Ήταν, έδωκε πολλές φορές αφορμή σέ αναπτύξεις πού δέ συμβιβάζονταν πάντα μέ τήν Ιστορική ακρίβεια.

Στή μελέτη αυτή δέν πρόκειται νά επιχειρήσουμε τή συστηματική βιογράφηση τής Κρητικιάς αυτής σουλτάνας, τής δεύτερης Έλληνίδας σουλτάνας μετά τήν περίφημη Χιώτισσα σουλτάνα Kõsem († 1651)². Ή δράση της μέσα στό χαρέμι τοῦ σουλτάνου ἤ στό σεράγι πολύ λίγο βέβαια ενδιαφέρει τήν ἑλληνική Ιστορική έρευνα. Έκείνο πού μᾶς ενδιαφέρει περισσότερο εἶναι ἡ κρητική της καταγωγή καί ἀκόμη πῶς πολύ τὰ τραγούδια πού ὁ ἑλληνικός λαός ἔπλασε γι' αὐτήν. Σκοπός μας εἶναι λοιπόν ἀπό τή μιᾶ μεριά νά δημοσιεύσουμε ἄγνωστες εὐρωπαϊκές χαλκογραφίες της, πού μᾶς διασώζουν καί τὸ ἑλληνικό βαπτιστικό της ὄνομα, καί ἀπό τήν ἄλλη νά ξεετάσουμε συστηματικά τὰ ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια πού ἀναφέρονται σ' αὐτήν καί πού εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα στοὺς ξένους ἐρευνητές³. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ διευκρινιστῇ, καθὼς θὰ δοῦμε, ὀριστικά καί τὸ γνήσιο ἑλληνικό ὀνοματεπώνυμό της.

Α.

Συνοψίζουμε πρῶτα τὰ κυριώτερα βιογραφικά τής Έρεμνιώτισσας σουλτάνας.

Ή Gülnûs πρέπει νά γεννήθηκε γύρω στὰ 1643, ἀφοῦ μαρτυρεῖται πὼς τὸ 1715, τῇ χρονίᾳ πού πέθανε, ἦταν 72 περίπου χρονῶν⁴. Αὐτὸ ἄλλως τε συμβιβάζεται καί μέ τή μαρτυρία πὼς ἀπὸ τὸ Μεχμέτ Δ', πού εἶναι γνωστὸ πὼς γεννήθηκε στὶς 30 Δεκεμβρίου 1641⁵, ἦταν λίγο μικρότερη στὴν ἡλικία⁶. Ἔτσι, ὅταν τὸ Νοέμβριο τοῦ 1646 κυριεύθηκε τὸ Έρεμνος τής Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, αὐτὴ πρέπει

φέρεται ἀπὸ τὸ Ν. Σταυρινίδη («Πατρίς» 1 Αὐγούστου 1950) καί ἔνα πρόσφατο ἄρθρο τοῦ Τούρκου Adnan Giz δημοσιευμένο σὲ περιοδικὸ τής Κωνσταντινούπολης, τὸ Tarih Dünyası, ἀριθ. 1, (1950) σ. 16.

²) Βλ. γι' αὐτήν τὸ ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ Κ. Ἀμάντου, «Ἡ Χιώτισσα σουλτάνα Kõsem, «Ἡμερολόγιον τής Μεγάλης Ἑλλάδος» 1931, σ. 51—55 (=Τὸ ὕψος, Μικρὰ μελετήματα, Ἀθήναι, 1940, σ. 77—80).

³) Ἔχω ὑποχρέωση νά εὐχαριστήσω θερμὰ καί ἀπ' ἐδῶ τοὺς δύο κορυφαίους Εὐρωπαίους τουρκολόγους καθηγητὲς κ. κ. Paul Wittek καί Franz Babinger, πού εἶχαν τήν εὐγενική καλωσύνη ν' ἀπαντήσουν σὲ σχετικά ἐρωτήματά μου, ὁ πρῶτος μέ ἐπιστολὴ του τῆς 8-12-1949 καί ὁ δεύτερος μέ δική του τῆς 29-4-1951, δίδοντάς μου χρήσιμες βιβλιογραφικὰς πληροφορίες.

⁴) Βλ. παρκατάω, σημ. 27.

⁵) Βλ. πρόχειρα τὸ ἄρθρο τοῦ J. H. Kramers, Mohammed IV, στήν Encyclopédie de l' Islam, τόμ. 3 (1936), σ. 706—707.

⁶) Βλ. τήν περικοπὴ ἀπὸ τήν ἔκθεση τοῦ G. B. Donado πού παραθέτομε παρακάτω σημ. 63.

νά ἦταν νήπιο τριῶν ἢ τεσσάρων μόλις χρονῶν· θὰ ἦταν πάντως βαφτισμένη, ἀφοῦ διάσωσε, καθὼς θὰ δοῦμε, τὸ χριστιανικὸ της ὄνομα καὶ μετὰ τὸν ἐξισλαμισμό της. Πῶς εἶχε πατρίδα τὸ Ῥεθμενος καὶ πῶς σκλαβώθηκε τότε, στὴν ἄλωσή του, αὐτὸ τὸ μαρτυροῦν πολλοὶ Ἰσθωπαῖοι σύγχρονοι μὲ τὴν κατοπινὴ ἀκμὴ της· ὁ Γάλλος La Guilletière (=Guillet de Saint-Georges)⁷, ὁ Βενετὸς ἱστοριογράφος τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου Andrea Valiero⁸, ὁ Βενετὸς βαίλος G. B. Donado στὴν ἔκθεσή του τοῦ 1684⁹ καὶ ἄλλοι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Τοῦρκος ἱστορικὸς Naima ἀναφέρει πῶς ὁ κατακτητὴς τοῦ Ῥεθμενου Γαζῆ Χουσεῖν ἔστειλε ἀπὸ τὴν πόλιν αὐτή, μαζί μὲ τὸ ἄγγελμα τῆς ἄλωσής της, γιὰ δῶρο στὸ σουλτάνο στὴν Κωνσταντινούπολη (δηλαδή στὸν Ἰμπραῖμ) ἑκατὸ αἰχμαλώτους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δέκα ἦταν καπετανεῖοι καὶ οἱ εἴκοσι ἀξιωματοῦχοι, καθὼς καὶ δέκα σκλάβες κοπέλλες¹⁰. Ἄν ἀνάμεσα στὶς δέκα αὐτὲς Ῥεθμενιωτοπούλες ποὺ διαλέχτηκαν γιὰ τὸ σουλτανικὸ χαρέμι βρισκόταν καὶ ἡ μέλλουσα σουλτάνα, δὲ μπορούμε νὰ τὸ ξέρωμε μὲ βεβαιότητα, φαίνεται ὅμως ἀρκετὰ πιθανό¹¹.

⁷) Athènes ancienne et nouvelle et l'etat present de l' empire des Turcs, contenant la vie du sultan Mahomet IV. Le Ministere de Coprogli Achmet Pacha, Grand Vizir. Ce qui s' est passé dans le Camp des Turcs au Siege de Candie. Et plusieurs autres particularitez des Affaires de la Porte. Avec le Plan de la Ville d' Athènes, Par le Sr. de La Guilletière, à Paris, 1675, σ. 245 καὶ 378. Ἡ εἰδηση τῆς σ. 245 περιέχεται στὴν περίφημη Apologie des Grecs modernes τοῦ Ἀθηναίου ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ, ποὺ τὴν ἔχει μεταφράσει καὶ ὁ Ἀ. Μηλιαράκης, Σχολεῖον ἐν Ἀθήναις καὶ ἀπολογία Ἑλλήνος λογίου ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸ ἔτος 1669, «Ἑστία», τόμ. 3 (1877), σ. 323—328 (βλ. σ. 327).

⁸) Historia della guerra di Candia di Andrea Valiero, Senatore Veneto, in Venetia, 1679, σ. 596—597.

⁹) Βλ. παρακάτω, σημ. 63.

¹⁰) Βλ. J. Hammer, ὁ. π., σ. 287· τὸ χωρίο τοῦ Naima τὸ παραθέτει μεταφρασμένο ἐλληνικὰ ὁ Ν. Σταυρινίδης, ὁ. π., «Πατρίς» Ἡρακλείου 28 Ἰουνίου 1950 (ἀριθ. 2). Γιὰ αἰχμαλωσία γυναικῶν τοῦ Ῥεθμενου κατὰ τὴν ἄλωσή του μιλεῖ, ἀόριστα ὅμως καὶ χωρὶς νὰ μᾶς πληροφοροῇ γιὰ τὴν τύχη τους, καὶ ὁ αὐτόπτης Ῥεθμενιώτης στιχουργὸς Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλῆς («Ο Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Ἀγαθ. Ξηροῦχάκης, ἐν Τεργέστη, 1908, σ. 287, στ. 7—12), γράφοντας (διορθώνω τὴν ὀρθογραφία):

...Τὲς σκλάβες φέρουν σιοῦ πασιὰ ὀμπρὸς νὰ τοὶ περάσουν,
γανίτσαροι καὶ ἄλλοι πολλοὶ Τοῦρκοι νὰ τοὶ μοιράσουν.

Καὶ κεῖ γυναικες ὑπανδρες πᾶσι, παπαδοπούλες
10 καὶ κορασίδες εὐμορφες καὶ ἄξιες καλογοπούλες.

Κ' ἐβάλασι τζι σὸ φραγιὸ δίχως κανένα προῖμα,
μά, νὰ σοῦ πῶ, δὲν ἤκουσα τί νὰ τὲς ἀποκάμα.

¹¹) Πρβλ. καὶ Β. Ψιλάκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', σ. 288, σημ. 3 καὶ Ν. Σταυρινίδης, ὁ. π.

Στὸ διάστημα τῶν δεκαεφτά χρόνων ποὺ πέρασε ἡ μικρὴ Ῥεθεμινιώτισσα σκλάβα κλεισμένη μέσα στὸ χαρέμι ἴσαμε νὰ φτάσῃ στὴν ἡλικία τῶν εἴκοσι χρόνων (1646—1663), δὲν ἔχομε γι' αὐτὴν καμμιὰ μαρτυρία, πρῶτα ἄλλως τε φυσικό. Θὰ ἀνατράφηκε πάντως — καθῶς καὶ ὅλες οἱ ἄλλες σκλάβες τοῦ σουλτανικοῦ χαρεμιοῦ ποὺ τὶς ἐπαίρναν ἀπὸ πολὺ μικρὰ παιδιὰ — σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη ἐθιμοτυπία καὶ τὴ μουσουλμανικὴ θρησκεία¹². Θὰ ἦταν κι' αὕτὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Βαλιδὲ σουλτάνας, τῆς περιώνυμης Ῥωσσίδας Tarchan († 1683)¹³, μητέρας τοῦ νέου σουλτάνου Μεχμέτ Δ', ποὺ εἶχε ἀνεβῆ ἐν τῷ μεταξύ, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1648, στὸ θρόνο, σὲ ἡλικία ἐξήμισυ χρόνων. Ἐκεῖ, μέσα στὸ χαρέμι, πῆρε βέβαια καὶ τὸ ὄνομα Rebiä Gülnûs ποὺ σημαίνει «ἐκεῖνη ποὺ πίνει τὴ δροσιὰ ἀπὸ τὰ ἀνοιξιὰτικα ῥόδα».

Ὅταν ὁ Μεχμέτ Δ' ἐνηλικιώθηκε, ἡ Gülnûs εἶχε τὴν τύχη, ἀνάμεσα σ' ὅλες τὶς ἄλλες σκλάβες τοῦ χαρεμιοῦ, νὰ γίνῃ ἡ πρώτη εὐνοούμενὴ του (Hasseki) καὶ τὴν ἀκόμη μεγαλύτερη τύχη νὰ τοῦ φέρῃ στὸν κόσμον τὸν πρωτότοκον γιό του, τὸ διάδοχον Μουσταφᾶ, στίς 2 Ἰουνίου 1664, γεγονός ποὺ πανηγυρίστηκε στὴν πρωτεύουσα τὴν Ἀδριανούπολη μὲ ἑπταήμερη φωταψία¹⁴. Ἀπὸ τότε τὸ ἄστρο τῆς Gülnûs ἄρχισε νὰ μεσουρανεῖ. Μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ ὁμορφιά της, γιὰ τὴν ὁποία μᾶς μιλοῦν οἱ σύγχρονες πηγές¹⁵, καὶ τὴ μεγάλη της ἐπιτηδειότητα κατάρφερε νὰ διατηρήσῃ τὴν εὐνοία καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Μεχμέτ Δ' σ' ὅλο τὸ ὑπόλοιπο μακρὺ διάστημα τῆς βασιλείας του (1664—1687), δηλαδὴ εἰκοσιτέσσερα ὁλόκληρα χρόνια. Τὸν συνώδευε παντοῦ, κ' ἔξω ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, ἀκόμη καὶ στίς πολεμικὲς ἐκστρατείες. Ἡ ἐπιρροή της αὐξήθηκε σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε νὰ ἐκτοπίσῃ σιγὰ-σιγὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν πανίσχυρον Βαλιδὲ Tarchan¹⁶. Μὲ θαυμαστὴ ἐφευρετικότητα κατάρφερεν κάθε φορὰ νὰ ἐξουδετερώνῃ καθεὶ ἐπικίνδυνη ἀντίζηλό της, χρησιμοποιοῦντας διάφορα τεχνάσματα, ἀθῶα¹⁷ ἢ καὶ ἐγκληματικά ἀκόμη¹⁸. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1673 γέννησε καὶ τὸ δεύτερον γιό τοῦ σουλ-

¹²) Βλ. Ν. Σταυρινίδη, ὁ. π., «Πατρίς» Ἡρακλείου 9—17 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 38—43).

¹³) Βλ. γι' αὐτὴν J. Den y στὴν Encyclopédie de l' Islam, τόμ. 4 (1934) σ. 1176 (ἀριθ. 13), ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

¹⁴) J. Hammer, ὁ. π., σ. 550.

¹⁵) Βλ. παρακάτω σημ. 51 καὶ 63.

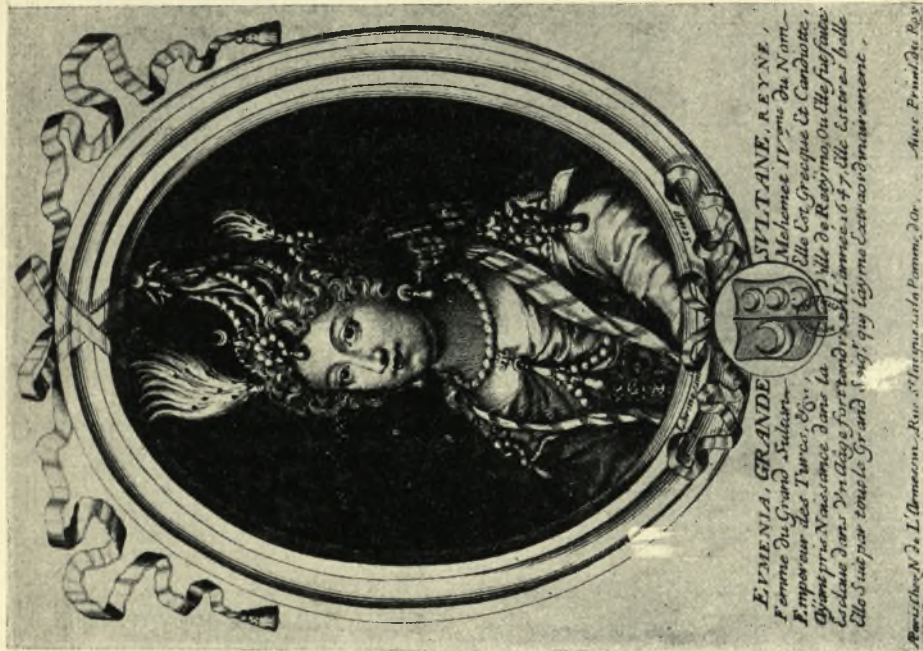
¹⁶) J. Hammer, ὁ. π., σ. 550.

¹⁷) Ὅπως ἡ δὴθεν ἀπὸ φιλόανθρωπα ἐλατήρια ἀποκατάσταση μιᾶς Θεσσαλῆς βοσκοπούλας, μὲ τὴν ὁποία συναντιόταν ὁ σουλτάνος στὴν ἐξοχὴ τῆς Λάρισσας καὶ ποὺ ἡ Gülnûs, παντρεύοντάς τὴν μ' ἓναν Τοῦρκον ἀξιωματικό, τὴν ἔστειλε μαζί του τὴν ἴδια μέρα στὸ Ἰκόνιο.

¹⁸) Ὅπως ὁ στραγαλισμός τὸ 1667 στὴν Ἀδριανούπολη, ἀπὸ τοὺς κωφαί

Εἰκ. 1.— Ἡ Σουλτάνα Εὐμενία. Χαλκογραφία Ν. De Larnessin.

Εἰκ. 2.— Ἡ Σουλτάνα Εὐμενία. Χαλκογραφία Ν. De Larnessin.

Εικ. 3.— 'Η Σουλτάνα Εὐμενία. Χαλκογραφία F. Jollain.

Εικ. 4.— 'Η Σουλτάνα Εὐμενία. Χαλκογραφία Th. van Merlen.

τάνου Δ', τὸν Ἀχμέτ¹⁹. Στὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο τῆς ἀκμῆς της ἔθεσε τέραμα ὁ ἐκθρονισμὸς καὶ ἡ ἐγκάθειρξη τοῦ Μεχμέτ Δ' τὸ Νοέμβριο τοῦ 1687, ὅποτε καὶ ἡ Gülnûs ἐκλείστηκε στὸ παλιὸ σεράγι²⁰, ὅπου ἔμεινε ὀχτὼ χρόνια, ὅσα δηλαδὴ ἐκράτησε ἡ βασιλεία τῶν δυὸ ἀδερφῶν καὶ διαδόχων τοῦ Μεχμέτ Δ', τοῦ Σουλεϊμάν (1687 — 1691) καὶ τοῦ Ἀχμέτ Β' (1691—1695)· στὸ διάστημα αὐτὸ πέθανε καὶ ὁ Μεχμέτ Δ' στὴ φυλακὴ (17 Δεκεμβρίου 1692)²¹.

Μὰ τὸ ἄστρο τῆς Ῥεθιμνιώτισσας σουλτάνας ἀνάτειλε γιὰ δεύτερη φορὰ ὅταν τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1695 ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὁ πρωτότοκος γιὸς της Μουσταφᾶς Β'²²: τότε αὐτὴ πῆρε φυσικὰ τὸν τίτλο τῆς Βαλιδὲ σουλτάνας καὶ ξαναγύρισε στὸ παλάτι²³. Πολύπειρη πιά καὶ σεβαστὴ ἀπὸ ὅλους, διατήρησε τὴν δύναμή της ἄλλα εἴκοσι χρόνια, ἴσαμε τὸ τέλος τῆς ζωῆς της, γιὰτὶ καὶ μετὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Μουσταφᾶ Β', τὸν Αὔγουστο τοῦ 1703, τὸν διαδέχτηκε στὸ θρόνο ὁ δευτέρός της γιός, ὁ Ἀχμέτ Γ' (1703—1730)²⁴. Ἡ Gülnûs ἔδειξε τότε ἐξαιρετικὸ ζήλο γιὰ τὴ μουσουλμανικὴ θρησκεία, χτίζοντας πολυάριθμα εὐαγγ. ἱδρύματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημαντικώτερα εἶναι τὸ Jeni Djāmi στὸ Γαλατᾶ καὶ ἓνα ἄλλο τζαμί στὸ Σκούταρι²⁵. Πέθανε στὶς 5/6 Νοεμβρίου

λάλους εὐνούχους, μιᾶς Γεωργιανῆς σκλάβας ποὺ τὴν προσκάλεσε μὲ δόλιο σκοπὸ στὰ διαμερίσματά της (La Guilletière, ὁ. π., σ. 379· Anecdotes, ou Histoire Secrète de la maison Ottomane, à Amsterdam, par la Compagnie, 1722, τόμ. IV, σ. 123—127. Précis de l'histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours. avec introduction, par M. A. L. F. Alix, à Paris, τόμ. 2, 1822, σ. 154—157, σημ. 1) ἢ τὸ δῆθεν ἀθέλητο σπρώξιμο μιᾶς ὁμορφῆς Κιρκασίας χορεύτριας ἀπὸ τὸ μαῦρο συγχορευτὴ της ὥστε νὰ πέσῃ στὴ θάλασσα, τὴν ὥρα ποὺ χόρευε μπροστὰ στὸ σουλτάνο, καὶ νὰ πνιγῇ ἀβοήθητη (Viaggi a Constantinopoli di Gio: Battista Donado senator Veneto Spedito Bailo alla Porta Ottomana l'anno 1680.. Osservati colla raccolta delle più curiose Notitie dal fù Dottor Antonio Benetti, ... in Venetia, 1688, parte II, σ. 44—46 = J. Hammer, ὁ. π., σ. 806). Στὶς γνωστὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς ζηλοτυπίας τῆς Gülnûs ἄς προστεθῇ καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Γάλλου Nointel πὼς ἔβαζε τοὺς εὐνούχους νὰ δέρνουν ἄγρια τὶς ἀντίζηλές της καὶ τέλος κατὰφευγε στὰ μάγια καὶ στὰ ξόρκια (Albert Vandal, L'Odyssee d'un ambassadeur. Les voyages du marquis De Nointel (1670—1680), Paris 1900, σ. 243)

¹⁹) J. Hammer, ὁ. π., σ. 666—667.

²⁰) Ibid., σ. 806.

²¹) Ibid., σ. 857.

²²) Ibid., σ. 873 κ. ἑξ.

²³) Ibid., σ. 875.

²⁴) Ibid., τόμ. 4, 1836, σ. 66 κ. ἑξ.

²⁵) Βλ. J. Deny, ὁ. π., σ. 1176 (ἀριθ. 15), ὅπου καὶ παραπομπές. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀποξένωσής της ἀπὸ τὴ θρησκεία τῶν προγόνων της εἶναι τὸ

1715²⁶, σὲ ἡλικία 72 περίπου χρονῶν²⁷, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ σώζεται ἡσάμε σήμερα ὁ τάφος της.

B.΄

Ύστερα ἀπὸ τὴν παραπάνω βιογραφικὴ προεισαγωγή, ἃς προχωρήσωμε τώρα στὸ κύριο θέμα τῆς μελέτης μας. Καὶ πρῶτα θὰ ἐξετάσωμε τὶς εὐρωπαϊκὲς χαλκογραφίες τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀπεικονίζουν τὴ Ῥεθιμνιώτισσα σουλτάνα.

Στὸ Département des Estampes τῆς παρισινῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης βρῆκα καὶ μελέτησα, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1949, ἕξη χαλκογραφίες τῆς Gülnâs, ποὺ καταγράφονται καὶ στὸν εἰδικὸ κατάλογο τοῦ G. Duplessis μὲ ἀριθμὸ 14989²⁸. Ἀντιγράφω τὴ σχετικὴ περικοπὴ τοῦ καταλόγου :

«14989.—Eumania²⁹, grecque de Candie, femme du sultan Mahomet IV.

1. En pied, de 3/4 à droite. Publ. par F. Jollain [N. 2
2. En buste, de 3/4 à gauche, dans une bordure ovale. Grav. par de Larmessin. 2 états [N. 2
3. En buste, de 3/4 à gauche, dans une bordure ovale. Grav. par de Larmessin. 2 états [N. 2
4. A cheval, dirigé à gauche. Publ. par Th. van Merlen [N. 2 »

Ὅπως δείχνει καὶ ἡ καταγραφὴ αὐτὴ, πρόκειται στὴν πραγματικότητα γιὰ τέσσερις εἰκόνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 3 ἔχουν καθεμιὰ ἀπὸ δυὸ ἐκδόσεις ποὺ δὲ διαφέρουν ἀναμεταξύ τους παρὰ μόνο στὶς ἐπιγραφὰς καὶ στὰ ὀνόματα τῶν ἐκδοτῶν. Τὶς τέσσερις αὐτὲς εἰκόνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες—ὅσο ξέρω τοῦλάχιστο—μονάχα ἡ μιὰ (ἡ ὑπ'

γεγονὸς πῶς τὸ τζαμί τοῦ Γαλατᾶ τὸ ἔχτισε στὸ οἰκόπεδο μιᾶς καμμένης χριστιανικῆς ἐκκλησίας ποὺ εἶχε οἰκιοποιηθῇ (J. Hammer, ὁ. π., τόμ. 3, σ. 894).

²⁶) I. Deny, ὁ. π.

²⁷) Κατὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔστειλε ὁ κ. Paul Wittek (ἐπιστολὴ τοῦ τῆς 8-12-1949), ὁ Τοῦρκος ἱστορικὸς Şüreyā, στὸ Sidjilli Ōsmānī, I, 64, γράφοντας πῶς ἡ Gülnâs πέθανε στίς 6 Νοεμβρίου 1715, προσθέτει πῶς τότε «εἶχε ἡλικία 75 περίπου ἐτῶν» (δηλ. 75 τουρκικῶν ἐτῶν, ποὺ ἰσοδυναμοῦν μὲ 72 ἡλιακὰ ἔτη).

²⁸) Catalogue de la Collection des portraits français et étrangers conservée au Département des Estampes de la Bibliothèque Nationale, rédigé par M. Georges Duplessis..., τόμ. 3, Paris, 1898, σ. 329 — 330 ἀριθ. 14989).

²⁹) Γράφε : Eumenia.

ἀριθ. 1) ἔχει ἐκδοθῇ ἴσαμε τώρα⁸⁰, τὶς δημοσιεύω σήμερα ἐδῶ μαζί με σύντομη περιγραφή τους (βλ. πίν. ΙΕ'—Ιζ', ἀριθ. 1—4), ἀκολουθώντας ὁμως ὅχι τὴν παρελάνω σειρὰ τοῦ καταλόγου τοῦ Duplessis, ποὺ δὲν εἶναι χρονολογικὰ σωστή, ἀλλὰ τὴν πραγματικὴ σειρὰ τῆς κατὰ τάξιν τους⁸¹ στὸ σχετικὸ τόμο τῶν προσωπογραφιῶν τῆς παρισινῆς βιβλιοθήκης (cote: Portraits N 2: Eumania [γράφει: Eumenia]).

Ἡ πρώτη εἰκόνα, σύμφωνα με τὴ σειρὰ ποὺ ἀκολουθοῦμε (πίν. ΙΕ', ἀριθ. 1=Duplessis ἀριθ. 14989, 2), διαστάσεων 0,245×0,185 μ., παριστάνει τὴ σουλτάνα σὲ προτομή, μέσα σὲ ἑλλειπτικὸ πλαίσιο, ποὺ εἶναι δεμένο στὴν κορυφὴ με μεγαλύτερη καὶ στὴ βάση με μικρότερη κυματιστὴ ταινία. Ἡ σουλτάνα φορεῖ ἓνα φόρεμα με μανίκια, ἀνοιχτὸ μπροστά, ὥστε νὰ ἀποκαλύπτῃ τὴν ἐσθῆτα της, ποὺ εἶναι στολισμένη ἀπὸ μιὰ ὀριζόντια σειρὰ μαργαριταριῶν ποὺ διασταυρῶνεται με μιὰ κάθετη ἀλυσίδα ἀπὸ κόμβους μαργαριταριῶν καὶ ἄλλων πολυτιμων λίθων. Ἐνα περιδέριο ἀπὸ χοντρότερα μαργαριτάρια περιβάλλει τὸ λαιμὸ της. Στὸ κεφάλι φορεῖ μιὰ μυτερὴ σκούφια ποὺ στολίζεται στὴν περιφέρεια καὶ στὶς ἄκμεις της ἀπὸ μαργαριτάρια καὶ ποὺ ἔχει κρεμασμένο ἓνα πέπλο ποὺ πέφτει πρὸς τὰ πίσω. Ἡ σκούφια στολίζεται ἐπίσης στὸ ἀριστερὸ πλάι (τὸ δεξιὸ δὲν εἶναι ὄρατὸ) ἀπὸ ἓνα κύκλο ἐννιά μαργαριταριῶν ποὺ ἀπὸ τὴν κορυφὴ του ξεπετιέται ἓνας θύσανος. Ὁμοίος κύκλος μαργαριταριῶν ὑπάρχει καὶ πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπό της ἀκριβῶς, στὰ κατωμαρμένα μαλλιά της, με μικρότερο ὁμως θύσανο, ποὺ στὴ ῥίζα του ἔχει προστεθῇ ἓνα μισοφέγγαρο. Ὁ τύπος τῆς ὁμορφιάς τῆς εἰκονιζόμενης ἀνταποκρίνεται ἀρκετὰ στὸ ἰδανικὸ τῆς γυναικείας ὁμορφιάς ποὺ κυριαρχοῦσε στὴ Γαλλία τὸν αἰῶνα τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'.

Στὸ κάτω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ πλαισίου εἶναι σημειωμένη ἡ ὑπογραφή τοῦ χαράκτη: De Larmessin, Sculp. Ἐξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο, στὴ βάση τῆς εἰκόνας, ὑπάρχει, χωρισμένη στὰ δύο ἀπὸ ἓνα κύκλο ποὺ

⁸⁰) Ν. Κ. Β., Μία Ἑλληνίς σουλτάνα, ἐφημ. «Ἐλεύθερον Βῆμα» 16 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5671, σ. 5, ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς χαλκογραφίας ποὺ βρίσκεται στὴν κατοχὴ τοῦ κ. Ἑμμαν. Τσουδεροῦ. Τὴ δημοσιεύω κ' ἐγὼ παρακάτω (πίν. ΙΕ', εἰκ. 1), ὅχι μόνο γιατί βρίσκεται σὲ ἀλληλουχία με τὶς ἄλλες εἰκόνες, μὰ καὶ γιατί ἡ προηγούμενη ἐκδόσή της σὲ ἐφημερίδα εἶναι πολὺ λίγο προσιτὴ.

⁸¹) Ἡ ἀντιστοιχία τοῦ καταλόγου τοῦ Duplessis με τὴ σειρὰ ποὺ ἀκολουθῶ πορακάτω, εἶναι ἡ ἑξῆς:

Duplessis ἀριθ. 14989, 1	=	πίν. ΙΖ', εἰκ. 3
» » » 2 (α—β)	=	» ΙΕ', » 1
» » » 3 (α—β)	=	» » » 2
» » » 4	=	» ΙΖ', » 4

εἰσδύει καὶ στὸ πλαῖσιο καὶ ποὺ περιέχει τὸν τουρκικὸ θυρεὸ μὲ τρία μικρὰ καὶ ἓνα μεγάλο μισοφέγγαρο, ἡ παρακάτω ἐπιγραφή:

Eumenia, GRANDE SVLTANE Reyne | Femme du Grand Sultan Mehemed Quatriesme du | Nom Empereur des Turcs & Ell'est Grecque et Candiotte, ayant | pris Naissance dans la Ville de Retymo Ou Elle fut faite Esclave dans un Age | fort tendre, en L' année 1647; Elle est Extremement belle, Elle suit par tout le Grand Seigneur | qui L' ayme Extrâordinairement,

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, τέλος, διαβάζουμε:

A Paris Chez P. Bertrand Rue St. Jacques à la Pomme d'Or Proche St. Seuerin; Auec Privilege du Roy;

Ὁ χαρακτὴς τῆς χαλκογραφίας αὐτῆς, καθὼς καὶ τῆς ἐπόμενης (εἰκ. 2), ὑπογράφεται De Larmessin. Μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα εἶναι γνωστὴ στὴν ἱστορία τῆς τέχνης μιὰ οἰκογένεια χαρακτῶν καὶ ἐκδοτῶν χαλκογραφιῶν ποὺ ἄκμασε στὸ Παρίσι τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 17ου καὶ τὸ πρῶτο τοῦ 18ου αἰῶνα⁸². Τέσσερα μέλη τῆς ἔχουν τὸ ἴδιο ὄνομα Nicolas καὶ ἡ ὁμωνυμία αὐτὴ δυσκολεύει συχνὰ τὴ διάκρισή τους. Κατὰ τὶς νεώτερες ἔρευνες⁸³, ὁ Nicolas I παντρεύτηκε τὸ 1654 καὶ πέθανε στὶς 24 Ἰουλίου 1694. Ὁ Nicolas II μαρτυρεῖται τὸ 1683 κουμπάρος τοῦ μικρότερου ἀδερφοῦ του Nicolas III (1640—1725) καὶ τὰ ἔργα τους συγχέονται⁸⁴. Τέλος, ὁ Nicolas IV (1684—1755), ὁ σημαντικώτερος ἀπ' ὅλους, ἦταν γιὸς τοῦ Nicolas III Ἀπὸ τοὺς τέσσερις αὐτοὺς ὁμώνυμους θ' ἀποκλειστῇ βέβαια, γιὰ χρονολογικοὺς λόγους, ὁ τελευταῖος. Ἀσφαλῶς ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς πρῶτους ἦταν ὁ ἐκτελεστής τῆς χαλκογραφίας τῆς σουλτάνας, ποιοὺς ὁμως ἀκριβῶς, εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστῇ.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσωμε μιὰ ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση ποὺ κάμαμε σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς χαλκογραφίας: Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ, ποὺ μᾶς μιλεῖ γιὰ τὴν καταγωγή τῆς σουλτάνας ἀπὸ τὸ Ῥέθμενος,

⁸²) Βλ. Ulrich Thieme und Felix Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zum Gegenwart, ... herausgegeben von Hans Vollmer, Leipzig, τόμ. 22 (1928), σ. 387, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία

⁸³) Βλ. Thieme - Becker, ὁ. π.

⁸⁴) Στὸ Cabinet des Estampes τῆς παρισινῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης σώζονται σαφῆς περὶ τοῦ ἔργου στὸ φάκελο μὲ τὴν ἐπιγραφή «Nicolas de Larmessin, père. Œuvre» (cote: Ed. 70, in - folio), χωρὶς κανένα διαχωρισμὸ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι χρονολογημένα καὶ οἱ χρονολογίες τους κυμαίνονται, καθὼς παρατηρήσαμε, μεταξὺ 1657 καὶ 1686. Οἱ χαλκογραφίες τῆς σουλτάνας δὲν περιέχονται στὸ φάκελο αὐτό.

τὴν ἀρπαγὴ τῆς τὸ 1647 καὶ τὴν ὁμορφιά τῆς, συμφωνεῖ σχεδὸν κατὰ λέξιν μὲ τὴν περικοπὴ πού περιέχεται στὴ σελίδα 378 τοῦ βιβλίου τοῦ La Guilletière «Athènes ancienne et nouvelle»· τὴν παραθέτω, γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ σύγκριση⁸⁵:

«... La Mere de ce jeune Prince est Grecque & Candiotte, née dans la Ville de Retymo, où elle fut faite esclave dans un âge fort tendre, l'année 1647, que les Turcs prirent & saccagerent Retymo. Elle est présentement encore grosse, & suit par tout le Sultan, qui l'aime extraordinairement. Aussi dit-on qu' elle est d' une grande beauté, quoy qu' un peu marquée de petite verole. On croit qu' elle partira bien-tost de Larissa pour aller faire ses couches à Constantinople ...⁸⁶» κλπ.

Πιστεύω πὼς ἡ σύμπτωση αὕτὴ δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ πὼς ὁ Bertrand, ὁ ἐκδότης τῆς χαλκογραφίας τοῦ Larmessin, ἀντίγραψε τὴν παραπάνω περικοπὴ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ La Guilletière καί, παραλείποντας τὶς φράσεις πού δὲν χρειάζονταν ἢ δὲν ταίριαζαν καὶ τροποποιώντας ἐλαφρὰ δυὸ - τρεῖς λέξεις μονάχα⁸⁷, ἔφτιαξε τὴν ἐπιγραφὴ τῆς χαλκογραφίας. Καὶ ἐπειδὴ τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐκυκλοφόρησε σὲ πρώτη ἔκδοση τὸ 1675, ἡ ἔκδοση αὕτὴ τῆς χαλκογραφίας ἀπὸ τὸ Bertrand πρέπει νὰ εἶναι πάντως μεταγενέστερη τοῦ ἔτους αὐτοῦ.

Ὅπως εἴπαμε ὅμως καὶ παραπάνω, ἡ εἰκόνα 1 πού ἐξετάζουμε ἔχει δυὸ ἐκδόσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὕτὴ πού περιγράψαμε εἶναι ἡ δεύτερη. Ἡ πρώτη ἔκδοση, κ' αὕτὴ καμωμένη ἀπὸ τὸ Bertrand, πού παραλείπομε τὴ δημοσίευσή της, εἶναι ἀπαράλλακτη μὲ τὴ δεύτερη, μόνο πού δὲν ἔχει κανένα ὄνομα χαρακτὴ στὸ πλαίσιο καὶ πού φέρει τὴν ἑξῆς πολὺ συντομώτερη ἐπιγραφὴ:

LA GRANDE SVLTANE | Femme du Grand Sultan Mehemed Quatriesme du | Nom Empereur des Turcs &.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτὴ, πού δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς δεύτερης ἔκδοσης (μὲ τὴν παράλειψη ἀκόμη τῶν λέξεων Eumenia καὶ Reyne) φανερώνει πὼς ἡ πρώτη ἔκδοση κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ τὸ

⁸⁵) Σημειώνονται μὲ κυρτὰ στοιχεῖα οἱ φράσεις πού εἶναι ἀπαράλλακτες καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τῆς εἰκόνας καὶ μὲ ἀραιὰ αὐτὲς πού εἶναι ἐλαφρὰ παραλλαγμένες.

⁸⁶) Athènes ancienne et nouvelle...par le Sr. de La Guilletière, Paris, 1675, σ. 378.

⁸⁷) Τὶς λέξεις née (πού τὴν ἀλλάζει σέ: ayant pris naissance), Sultan (πού τὴν κάνει: Grand Seigneur) καὶ τὴ φράση d' une grande beauté (πού τὴν τροποποιεῖ: extrêmement belle).

1675, ἀφοῦ δὲν περιέχει τὶς φράσεις πού ἡ δεύτερη ἔκδοση δανείστηκε, καθὼς εἶδαμε, ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ La Guilletière. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἔκδοση φαίνεται νὰ εἶναι ἡ παλιότερη ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες χαλκογραφίες πού μᾶς εἶναι γνωστές. Ὅσο γιὰ τὸν καλλιτέχνη, παρ' ὅλο πὺν δὲ σημειώνεται τὸ ὄνομά του, δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία πὺς εἶναι ὁ ἴδιος, ὁ Larmessin, ἀφοῦ ἡ προσωπογραφία εἶναι ἀπαράλλακτη μὲ τὴν προσωπογραφία τῆς δεύτερης ἔκδοσης πὺν φέρει τὸ ὄνομά του.

Ἡ δεύτερη εἰκόνα (πίν. ΙΕ', ἀριθ. 2 = Duplessis ἀριθ. 14989, 3) εἶναι τοῦ ἴδιου χαράκτη, τῶν ἴδιων διαστάσεων, ἔχει κι' αὐτὴ δυὸ ἔκδόσεις καὶ ἐμφανίζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὴν πρώτη. Οἱ μόνες διαφορὲς πὺν παρουσιάζει εἶναι οἱ ἀκόλυντες: Τὸ φόνεμα τῆς σουλτάνας ἔχει διαφορετικὰ ποικίλματα, ἡ ἐσθία ἀφήνει πὺν ἀκάλυπτο τὸ λαιμὸ καὶ τὰ κοσμήματα τοῦ στήθους ἔχουν λιγώτερα, ἀλλὰ χοντροτέρα μαργαριτάρια. Στὴ σκούφια ἡ διάταξη τῶν μαργαριταριῶν καὶ τῶν θυσάνων εἶναι διαφορετικὴ: ὁ δεύτερος θυσανὸς δὲ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ μισοφέγγαρο, ἀλλὰ στὸ δεξι πλάγι καὶ εἶναι πολὺ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀριστερό. Ὁ πέπλος, τέλος, εἶναι στενότερος. Ὅσο γιὰ τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου, εἶναι ἑλαφρὰ παραλλαγμένη, πὺν ζωντανὴ καὶ πὺν γλυκεῖα.

Τὸ ὄνομα τοῦ χαράκτη σημειώνεται στὸ πλαίσιο, χωρὶς τὸ De ὅμως: Larmessin, Sculp. Ἡ ἐπιγραφή, ἂν καὶ μὲ διαφορετικὰ στοιχεῖα καὶ ἄλλη διάταξη τῶν στίχων, εἶναι ἀπαράλλακτη, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ μόνη λέξη: γράφει *très belle* ἀντὶ *extremement belle*. Ὅσο γιὰ τὸν ἐκδότη, στὴν ἔκδοση πὺν δημοσιεύουμε ἀναφέρεται ὁ ἴδιος ὁ χαράκτης Larmessin, πὺν ἔχει πὺν δικό του ἐκδοτικὸ κατάρστημα: *A Paris Chez N de L' Armessin, Rue St Jacques, a la Pomme d'Or, Avec Priuill. du Roy*⁸⁹. Στὴν ἄλλη ἔκδοση, πὺν παραλείπομε τὴ δημοσίευσή της, ἀναφέρεται ὡς ἐκδότης ἡ χήρα τοῦ Bertrand, τοῦ ἐκδότη τῆς πρώτης εἰκόνας: *A Paris, Chez la Veuve Bertrand, Rue St Jacques, a la Pomme d' Or, Avec Priuill. du Roy*. Αὐτὸ δείχνει πὺς καὶ οἱ δυὸ ἔκδόσεις αὐτὲς τῆς δεύτερης εἰκόνας εἶναι μεταγενέστερες τῆς πρώτης εἰκόνας. Θὰ ἔγιναν γύρω στὸ 1682, ὁπότε ξανασυναντοῦμε τὴ χήρα Bertrand σ' ἄλλες ἔκδόσεις χαλκογραφιῶν τοῦ Larmessin⁹⁰, ἀλλὰ πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1687, ὁπότε καθαιρέθηκε

⁸⁹) Τὴν ἴδια αὐτὴ φέρμα τοῦ Larmessin ὡς ἐκδότη τὴ βρίσκομε καὶ σὲ μιὰ του προσωπογραφία μὲ χρονολογία 1680 πὺν παριστάνει τὴν Elisabeth Marie Louise infante de Portugal (Bibliothèque Nationale de Paris, Cabinet des Estampes, cote: Ed. 70, in-folio: Nicolas de Larmessin, père, Œuvre).

⁹⁰) Ὅπως π. χ. σὲ μιὰ προσωπογραφία πὺν παριστάνει τὸν «Monseig. Le

ὁ Μεχμέτ Δ' καὶ συμπαράσχευε στὴ πτώση του καὶ τὴν εὐνοουμένη του.

Ἡ τρίτη εἰκόνα (πίν. Ιζ' ἀριθ. 3 = Duplessis ἀριθ. 14989, 1), διαστάσεων 0,290 × 0,180 μ., παριστάνει τὴ σουλτάνα ὁλόσωμη, μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο. Ἡ σουλτάνα στέκει μὲ μεγαλοπρέπεια, κρατώντας στὸ δεξιὴν χέρι ἓνα μαντήλι μὲ κρόσσια καὶ στὸ ἀριστερό, ποὺ εἶναι ἑλαφρὰ ἀκουμπισμένο στὸ στῆθος, ἓνα ὄαβδι μὲ θύσανο καὶ μὲ μισοφέγγαρο. Ἡ κόμμωση, τὰ στολίδια, καθὼς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου της μοιάζουν πολὺ μὲ ἐκεῖνα ποὺ παρατηρήσαμε στὶς εἰκόνες 1 καὶ 2. Τὰ ἐπάλληλα φορέματά της εἶναι κατάφορτα ἀπὸ ποικίλματα καὶ σφίγγονται μὲ μιὰ ζώνη ποὺ διαγράφει μιὰ πολὺ λιγνὴ μέση. Μιὰ μικρὴ κοπέλλα πίσω δεξιά της κρατεῖ μὲ τὰ δύο της χέρια τὴν οὐρὰ τοῦ μακροῦ της ἐπενδύτη. Πίσω της διακρίνεται ὁ Βόσπορος καὶ ἀπέναντι ἓνα τμῆμα τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ τοὺς τρούλους τῶν οἰκοδομῶν ἀπὸ πάνω τους, στὸ δεξιὸ μέρος τῆς εἰκόνας, μιὰ ἐπιγραφὴ γράφει: *Serail du Grand Seigneur*. Ἡ εἰκόνα αὕτη εἶναι ἀσφαλῶς ἡ πιὸ περὶτεχνη ἀπὸ τὶς τέσσερις.

Ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ βρίσκεται στὴ βάση εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς εἰκόνας 2, πρῶμα ποὺ σημαίνει πὼς ἡ χαλκογραφία εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς, δηλαδὴ μεταγενέστερη πάντως ἀπὸ τὴν εἰκόνα 1. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ διαβάζομε τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη: *Se vend A Paris Chez F. Jollain l'ainé rue St Jacques à la Ville de Cologne Avec Pr. du Roy*. Φαίνεται πιθανὸ πὼς ὁ ἐκδότης F. Jollain εἶναι καὶ ὁ καλλιτέχνης. Πρέπει νὰ τὸν ταυτίσωμε μὲ τὸν François Jollain I' αἰνέ, γνωστὸ χαράκτη ποὺ ἔζησε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ 1641 ὡς τὸ 1704⁴⁰.

Ἡ τέταρτη εἰκόνα (πίν. ΙΖ', ἀριθ. 4 = Duplessis ἀριθ. 14989, 4), διαστάσεων 0,160 × 0,115 μ., παριστάνει τὴ σουλτάνα ἔφιππη, μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο. Τὸ ἄλογο, ποὺ βαδίζει, ἔχει τὸ κεφάλι του στολισμένο μὲ ἓνα πεντάκλωνο λοφίο καὶ τὴ χαίτη καὶ τὴν οὐρὰ του πλεγμένες σὲ κοτσίδες καὶ δεμένες μὲ ταινίες. Ἡ σουλτάνα, καθισμένη ἐπάνω μὲ τὸ γυναικεῖο τρόπο, ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν μεριά, κρατεῖ τὸ χαλινάρι μὲ τὸ ἀριστερό της χέρι, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ συγκρατεῖ τὴν ἐσάρπα της. Φορεῖ ἓνα κοντογούνι καὶ ἀπὸ μέσα ἓνα ἐντελὼς ἀπλὸ φόρεμα ποὺ

Duc de Bourgogne, fils du Mons. Louis Dauphin de France», δηλ. τὸν ἐγγονὸ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' καὶ ἀναφέρει πὼς γεννήθηκε στὶς 6 Αὐγούστου 1682 καὶ βαπτίστηκε πρόσφατα (B. N. de Paris, Cabinet des Estampes, δ. π.).

⁴⁰) Βλ. Th i e m e — B e c k e r, δ. π., τόμ. 19 (1926), σ. 102, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ὁ François Jollain (l'ainé) εἶχε πατέρα τὸ χαράκτη Gérard I Jollain († 1683) καὶ μικρότερο ἀδερφὸ τὸν ἐπίσης χαράκτη François Gérard, ποὺ ἔχομε χρονολογημένα ἔργα του ἀπὸ τὸ 1684 ἵσαμε τὸ 1719.

τῆς σκεπάζει καὶ τὰ πόδια. Ἡ μορφὴ τῆς εἶναι ἀρρενωπὴ καὶ λίγο τραχειά. Στὸ κεφάλι ἔχει τοὺς δυὸ θυσάνους, τὸν πέπλο καὶ ἓνα τριγωνικὸ κόσμημα στὴ μέση μὲ ἓνα μεγάλο μισοφέγγαρο ἀπὸ πάνω του. Στὸ βάθος, σὲ δεύτερο πλάνο τοῦ πίνακα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τοῦ ἀλόγου, διακρίνονται σ' ἓνα κάμπο Τοῦρκοι κυνηγοί, δυὸ ἔφιπποι καὶ δυὸ πεζοί, ποὺ ἔχουν περικυκλώσει, μαζὶ μὲ τέσσερις σκύλους, ἓνα θήραμα, ἴσως ἀγριογούρουνο.

Ἡ ἐπιγραφὴ γράφει: *EVEMENIA SVLTANA praeicipua Vxor MAHOMET IIII. Imperatoris Turcarum etc.*

Καὶ ἀπὸ κάτω, στὴ δεξιὰ γωνία, ἔχομε τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνη: *Th'van Merlen ex Antverp(ia)*.

Οἱ van Merlen ὑπῆρξαν μεγάλη οἰκογένεια Φλαμανδῶν καλλιτεχνῶν ποὺ ἄκμασε στὴν Ἀμβέρσα τὸ 17^ο καὶ 18^ο αἰῶνα⁴¹. Μὲ τὸ ὄνομα ὅμως Theodor van Merlen μᾶς εἶναι γνωστοί⁴² τρεῖς χαρακτες: ὁ Theodor I (ca 1600 — 1659), ὁ Theodor II (1609 — 7 Αὐγούστου 1672) καὶ ὁ γιὸς του Theodor III (γενν. 1661). Ἀπ' αὐτοὺς ἀποκλείεται βέβαια ὁ πρῶτος, γιὰ λόγους χρονολογικούς. Ἀπὸ τοὺς δυὸ ἄλλους φαίνεται πιθανώτερο πὼς ὁ τελευταῖος, ὁ Theodor III van Merlen, εἶναι ὁ ἐκτελεστὴς τῆς χαλκογραφίας. Εὐκόλα παρατηρεῖ κανεὶς πὼς ἡ τεχνοτροπία τοῦ Φλαμανδοῦ αὐτοῦ καλλιτέχνη εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ κείνην ποὺ συναντοῦμε στὶς προηγούμενες γαλλικὲς χαλκογραφίες: πιὸ ἀδρῆ, πιὸ λιτή, μὲ λιγώτερη ἐπεξεργασία τῶν λεπτομερειῶν. Ἡ εἰκόνα του αὐτῆ, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὴν ἀφύσικη τοποθέτηση τῆς σκούφιας καὶ τοῦ πέπλου στὸ κεφάλι τῆς σουλτάνας, ποὺ δείχνει πὼς δὲν κατάλαβε καλὰ ὅ,τι ἀντίγραφε, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ λανθασμένη ἀπόδοση τοῦ ὀνόματός της (Evemenia ἀντὶ Eumenia), δὲ μπορεῖ νὰ χρησίμευε γιὰ πρότυπο στὶς γαλλικὲς τὸ ἀντίθετο δὲν ἀποκλείεται, μὰ καὶ δὲ μπορούμε νὰ τὸ ὑποστηρίξωμε μὲ βεβαιότητα. Ὅπως δὲποτε διαπιστώνομε πὼς ἡ εἰκόνα τῆς σουλτάνας κυκλοφοροῦσε στὴν ἐποχὴ τῆς καὶ εἶχε διάδοση καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Γαλλία, σὲ ἄλλες χώρες τῆς Εὐρώπης. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπάρχουν κι' ἄλλες προσωπογραφίες τῆς αὐτοῦ, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὲς ποὺ βρήκαμε στὴν παρισινὴ Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη⁴³.

Καὶ τώρα προβάλλει τὸ ἐρώτημα: Εἶναι πιστὲς οἱ παραπάνω εἰκόνες ἢ ἔγιναν ἐντελῶς κατὰ φαντασία; Βέβαια δὲ φαίνεται πιθανὸ — τοῦλάχιστο δὲ βρήκαμε μαρτυρίες — πὼς ὁ Larmessin, ὁ Jollain ἢ ὁ

⁴¹) Βλ. *ibid.*, τόμ. 24 (1930), σ. 417—418.

⁴²) *Ibid.*

⁴³) Γιὰ τὴν ἐλαιογραφία τῆς σουλτάνας βλ. παρακάτω στὴ σημ. 50.

van Merlen επισκέφτηκαν τὴν Τουρκία καὶ τὶς ἐξετέλεσαν ἀπὸ αὐτοψία. Μιὰ ἄλλη ὅμως ἐκδοχὴ φαίνεται πιὸ πιθανή. Εἶναι γνωστὸ πὼς Εὐρωπαῖοι ζωγράφοι, καὶ ἰδίως Γάλλοι, εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ παλιότερα νὰ πηγαίνουν στὴν Ἀνατολὴ γιὰ ν' ἀπεικονίσουν τὰ διάφορα ἀξιοπεριέργα πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας καὶ γύριζαν πίσω μὲ πλουσιώτατο ὕλικὸ ποὺ κάποτε τὸ δημοσίευαν κιόλας. Ἔτσι π. χ. τὸ 1648 ὁ Georges de La Chappelle τυπώνει στὸ Παρίσι ἓνα «Recuel [sic] de divers portraits des principales dames de la Porte du Grand Turc, tirés au naturel sur les lieux»⁴⁴. Μὰ καὶ στὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς τοῦ Μεχμέτ Δ' εἶναι γνωστὸ — γιὰ ν' ἀρκεστοῦμε μονάχα σ' ἓνα παράδειγμα — πὼς ὁ πρεσβευτὴς τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ πολὺς μαρκήσιος de Nointel (1670—1680), χρησιμοποίησε ἓνα Φλαμανδὸ καὶ δυὸ Γάλλους ζωγράφους (τὸν Rombault Faïdherbe πρῶτα, ποὺ πέθανε στὴ Νάξο τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1673, κ' ὕστερα τὸν Jacques Carrey) γιὰ νὰ ἐκτελέσουν μεγάλες ζωγραφικὲς συνθέσεις ἢ καὶ χωριστὰ πορτραῖτα⁴⁵. Τὴν ἀνοιξὴ μάλιστα τοῦ 1675, ὅταν ὁ Μεχμέτ Δ' πανηγύριζε μὲ δημόσιες γιορτὲς τοὺς ἀρραβῶνες τῆς πεντάχρονης κόρης του, ὁ Nointel ἔστειλε ἐπίτιδες στὴν Ἀδριανούπολη ἓνα Γάλλο ζωγράφο, πιθανώτατα τὸν Carrey, γιὰ νὰ βρῇ τὴν εὐκαιρία νὰ ζωγραφίσῃ ἐκ τοῦ φυσικοῦ τοὺς ἐπίσημους Τούρκους⁴⁶, κι' αὐτὸς γύρισε φέρνοντας πολλὰ σχέδια καὶ προσωπογραφίες⁴⁷. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτοὺς, κι' ἄλλοι Γάλλοι ταξιδιωτὲς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς — ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ἡ μελέτῃ τῆς Ἀνατολῆς

⁴⁴) Βλ. Clarence Dana Ronillard, *The Turk in french history thought and literature (1520—1660)*, Paris, χ. ἔ. (= 1941) (= *Études de littérature étrangère et comparée*, n° 13), σ. 283—284. Δυστυχῶς τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ βιβλίο, ποὺ ἀφιερώνει ἰδιαίτερο κεφάλαιο (σ. 271—286) γιὰ τὶς «Pictorial representations of the Turk» στὴ Γαλλία, σταματᾷ ἀκριβῶς λίγο πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Gülnâs.

⁴⁵) Βλ. Albert Vandal, *L'Odyssée d'un ambassadeur. Les voyages du marquis De Nointel (1670—1680)*, Paris, 1900, σ. 191—195. Πρβλ. καὶ Henri Mont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1ère partie, Paris, 1902, σ. 190—192 καὶ 195—196.

⁴⁶) A. Vandal, ὁ. π., σ. 195—196. Ὁ Nointel σὲ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ τῆς 6 Ἰουνίου 1675 ποὺ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν H. Mont, ὁ. π., σ. 195—196, γράφει πὼς ἔστειλε τοὺς δυὸ ζωγράφους του «à Andrinople pour observer le visier et les autres grands de la Porte, mesme le Grand Seigneur et son fils...» καὶ προσθέτει πὼς «la matière...ne leur manquera pas, par les sorties du Grand Seigneur, la cavalcade de son fils et le campement».

⁴⁷) A. Vandal, ὁ. π., σ. 199· γιὰ τὴν τύχη τῶν ἔργων αὐτῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται ἀκόμη ἀρκετά, βλ. Vandal, σ. 266—273 καὶ H. Mont, ὁ. π., σ. 198—199.

καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ ἑξωτικοῦ σημείωνε τὴν πρώτη της ἀνάπτυξη ⁴⁸—ἐφε-
ραν σχέδια ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν ἢ καὶ τὰ τύπωσαν στὰ βιβλία τους ⁴⁹.
Φαίνεται λοιπὸν πολὺ πιθανὸ πὼς οἱ παραπάνω χαράκτες, χωρὶς νὰ
ἔχουν πάει οἱ ἴδιοι στὴν Τουρκία, βρῆκαν καὶ ἀντίγραψαν σχέδια ἄλ-
λων ζωγράφων ποὺ εἶχαν ἐπισκεφθῇ τὴν Τουρκία καὶ ποὺ εἶδαν πρα-
γματικὰ καὶ ἀπεικόνισαν τὴ σουλτάνα ⁵⁰. Ἔτσι ἄλλως τε μονάχα ἐξη-
γεῖται ὅχι μόνον ἡ ὁμοιότητα πολλῶν χαρακτηριστικῶν της στίς τέσσε-
ρις εἰκόνες, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι οἱ λεπτομέρειες τῆς ἐνδυμασίας της συμ-
φωνοῦν μὲ περιγραφὰς συγχρόνων αὐτοπτῶν. Παραθέτομε π. χ. ὅσα
γράφει τὸ 1684 ὁ La Croix ⁵¹ γιὰ τὴν ἀμφίεση τῆς Gülnâs : « . . . Sa
coëffure la distingue, quant à l' habillement d' avec la Validé &
les autres Dames favorites du Grand Seigneur, c' est un bonnet
de velours bordé de martre rebeline au milieu duquel pardevant
il y a une petite couronne de broderie d' or enrichie de perles,
& de pierreries qui marque sa qualité de Reine, comme mere de
l' heritier presomptif de l' Empire ». Καὶ προσθέτει, περιγράφον-

⁴⁸) Βλ. τὸ βιβλίον τοῦ Pierre Martino, *L' Orient dans la Littérature Française au XVIIe et XVIIIe siècle*, Paris, 1906, ἔργο ἀξιόλογο, ποὺ ὑστερεῖ μονάχα στὸ πληροφοριακὸ μέρος. Κατὰ τὸν Martino, σ. 352—355, ἡ ἀγάπη αὐτῇ τοῦ ἑξωτικοῦ, ποὺ κορυφώθηκε τὸν ἐπόμενον 18ο αἰῶνα ὠδήγησε ἀργότερα τοὺς Γάλλους ζωγράφους στὸ ν' ἀπεικονίζουν σὲ πορτραῖτα ἀκόμη καὶ κυρίες τῆς Γαλλίας ντυμένες μὲ τουρκικὰς φορεσιὰς σὰ σουλτάνες ἢ ὀδalisques.

⁴⁹) Γιὰ τὰ γαλλικὰ περιηγητικὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς βλ. N. Jorga, *Les voyageurs Français dans l' Orient Européen*, Paris, (1928), σ. 49 — 90 (*Voyageurs du XVIIe siècle*). Ὁ Jorga ἐκφράζει τὴν εὐχὴ (σ. 91 — 92) νὰ συγκεντρωθοῦν ὅλοι οἱ ζωγραφικοὶ πίνακες τῶν Γάλλων ταξιδιωτῶν τοῦ 16ου — 18ου αἰῶνα, πρᾶμα ποὺ δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη.

⁵⁰) Ἀπὸ τὸ Ν. Κ. Β. δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημ. « Ἐλεύθερον Βῆμα » τῆς 19 Ἀπριλίου 1938, ἀριθ. 5674, σ. 5, ἀπὸ φωτογραφία ποὺ εἶχε σταλῇ στὸν κ. Ἑμμαν. Τσουδερό, μιὰ ἐλαιογραφία τῆς σουλτάνας ποὺ βρίσκεται στὸ παλιὸ Σεράγι στὴν Κωνσταντινούπολη. (Ἡ ἴδια ἐλαιογραφία παρατίθεται καὶ ἀπὸ τὸ Ν. Σταυρινίδη, ἐφημ. « Πατρίς » Ἡρακλείου 8 Αὐγούστου 1950). Ἡ ἐλαιογραφία ἀποδίδει τὸ πρόσωπὸ της πολὺ ὀραιότερο. Στὴν ἀμφίεση παρουσιάζει σχεδὸν ἀπόλυτη ὁμοιότητα μὲ τὴν πρώτη χαλκογραφία τοῦ Larmessin (εἰκ. 1). Γιὰ νὰ κρίνωμε ὅμως ἂν ἡ τελευταία αὐτὴ εἶναι πραγματικὰ ἀντίγραφο—ἔμμεσο ἢ ἄμεσο—τῆς ἐλαιογραφίας ἢ ἂν τυχὸν συμβαίη τὸ ἀντίθετο, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχωμε καθαρώτερη φωτογραφία τῆς ἐλαιογραφίας. Γι' αὐτὸ καὶ παραλείπομε πρὸς τὸ παρὸν τὴ δημοσίευσή καὶ τὴν ἐξέτασή της.

⁵¹) *Memoires du Sieur de La Croix, cy - devant secrétaire de l' Ambassade de Constantinople Contenant Diverses Relations trescurieuses de l' Empire Othoman*, A Paris, première partie, 1684, σ. 363 (=ἐπιστολὴ VI, γραμμένη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν στίς 14 Ἰανουαρίου 1673).

τας καὶ τὰ ἀτομικά της χαρακτηριστικά: «... elle est... de petite taille, mais fort belle, le visage blanc un peu long, les yeux bleus & le poil chastein, extrêmement enjouée, & de beaucoup d'esprit...» κλπ. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὺς τὰ ἀτομικά της αὐτὰ χαρακτηριστικά μᾶς τὰ διάσωσαν ὥς ἓνα βαθμὸ οἱ χαλκογραφίες ποὺ δημοσιεύομε ἐδῶ, παρ' ὅλο ποὺ τὰ ἔχουν κάπως προσαρμόσει στὸ ἰδανικὸ τῆς γαλλικῆς ὁμορφιάς τῆς ἐποχῆς τους.

Γ.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά της, οἱ εὐρωπαϊκὲς χαλκογραφίες μᾶς διάσωσαν καὶ ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς Ῥεθεμνιώτισσας σουλτάνας, τὸ ἑλληνικὸ βαφτιστικὸ της ὄνομα. Τὸ ἀναφέρουν ὅλες: Euménia (ἢ 4 μόνο τὸ ἔχει ἐλαφρὰ παραλλάξει σὲ Evemenia), δηλαδή *Εὐμενία*. Ἀπὸ ποῦ τὸ παράλαβαν τὸ ὄνομα αὐτό, δὲ μπορέσαμε νὰ ἑξακριβώσωμε. Ὁ La Guilletière πάντως, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι δανεισμένη, ὅπως εἶδαμε, ἡ πληρέστερη ἐπιγραφή τῶν εἰκόνων, δὲν τὸ ἔχει. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι, ὅπως τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ τὴν πῆραν ἀπὸ αὐθεντικῆς πηγῆς, ἔτσι καὶ τὸ ὄνομα θὰ τὸ ἔχουν πάρει ἀπὸ ἄλλο σύγχρονο ἀξιόπιστο κείμενο ἢ ἀπὸ αὐθεντικὴ μαρτυρία ταξιδιωτῶν. Ὑπάρχει ἄλλως τε καὶ ἄλλη μαρτυρία πὺς ἡ σουλτάνα ἦταν γνωστὴ στὴν ἐποχὴ της μὲ τὸ ὄνομα Εὐμενία. Μᾶς τὴν προσφέρει ὁ Εὐ. G. Happelius, ποὺ στὸ βιβλίον του «Thesaurus exoticorum», τυπωμένο τὸ 1688, βιβλίον ποὺ γράφτηκε, ἀπὸ δεῦτερον πάντως χέρι, γύρω στὰ 1685, τὴν ὀνομάζει ρητὰ Εὐμενία⁵². Νὰ τί γράφει ἀκριβῶς στὸ τμῆμα «Kurtze Beschreibung der ganzen Turkey»⁵³: «Nachdem dieser Kayser [= ὁ Μεχμέτ Δ'] zu seinem mannbahren Jahren kommen, hat er gleich seinen Vorfahren sich des Frauenzimmers bedienet, unter allen aber liebet er Eumeniam eine Griechin, als welche ihm den ersten Printzen gebohren, und sonsten gar ammuhtig in Ihrem Wesen ist. Dieser älteste Printz hält sich anitzo beym Vater im Felde auf, hat das 20ste Jahr schon erreicht, und die Sultanin Eumenia hat laut jüngsten Briefen Ordre bekommen, zusambt dem andern Printzen von 12 Jahren nach Adrianopel zu erheben». Καὶ πῶς κάτω, στὸ τμῆμα ποὺ ἐπιγράφεται «Fürstellung des Venetianischen Türkenkriegs in Morea und Dalmatien, von A° 1680 bis A° 1688» καὶ στὸ εἰδι-

⁵²) Τὴν πολὺτιμη αὐτὴ πληροφορία τὴ χρωστῶ στὸν καθηγητὴ κ. P. Wittek.

⁵³) Thesaurus exoticorum Oder eine mit eine Russländischer Raritäten und Geschichten Wohlbersehene Schatzkammer... von Everhardo, Gvernero Happelio, [Hamburg, 1688], σ. 19α.

κὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Κρήτη ⁵⁴: «Die Einwohner sind heut gar faule Leute, ausser die so genandte Sfakioten, welche grossmüthig und tapffer sind. Aus denen ihm der itzige Türkische Kayser seine oberste Sultanin, E u m e n i a genannndt, erkieset hat».

Φαίνεται ὅμως πὼς τὸ ἀσυνήθιστο αὐτὸ ὄνομα *Εὐμενία* γρήγορα παραμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς στὸ κοινότερο *Εὐγενία*. Γιὰ πρώτη φορὰ συναντήσαμε τὸ *Εὐγενία* στὸ βιβλίο *Anecdotes ou Histoire Secrète de la Maison Ottomane*, A Amsterdam, Par la Compagnie, 1722, βιβλίο ἀπὸ δεύτερο χέρι κι' αὐτό, πὺν στὸν τόμο IV, σ. 110 — 111, γράφει: «... L'odalisque Zaché [γράφει: Hasseki] étoit celle qui plaisait le plus au Sultan; elle avoit été enlevée en mille six cens quarant-sept au sac de Retimo en Candie. La Validé en avoit fait present elle-même à son fils, qui lui avoit témoigné beaucoup de bontez, & lui avoit donné le nom qu'elle portoit, qui veut dire chere, au lieu de celui d' Eugenie, qu' elle avoit reçu de ses parens.» Καὶ οἱ νεώτεροι Ἕλληνες μελετητὲς ξέρουν μονάχα ἢ προτιμοῦν τὸ ὄνομα *Εὐγενία*. Ἔτσι ὁ Β. Ψιλᾶκης τὴν ὀνομάζει *Εὐγενία* ⁵⁵ παραπέμποντας στὰ γραφόμενα τοῦ Hammer γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ῥεθέμνου καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν της, ὅπου μολαταῦτα δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα αὐτό ⁵⁶. Ὁ Ν. Κ. Β., δημοσιεύοντας τὴ χαλκογραφία τοῦ Larmessin, γράφει ⁵⁷ πὼς σ' αὐτὴν ἡ σουλτάνα «ἀποκαλεῖται *Εὐμενία* προφανῶς κατὰ διαστροφὴν τοῦ πραγματικοῦ ὀνόματός της» πὺν δέχεται πὼς εἶναι τὸ *Εὐγενία*. Τὸ ἴδιο κι' ὁ Ν. Σταυρινίδης, πὺν ἔχει ὑπόψει του καὶ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς χαλκογραφίας καὶ τὰ γραφόμενα τοῦ Ψιλᾶκη, διστάζει τελικὰ μεταξὺ τῶν δυὸ ὀνομάτων *Εὐμενία* καὶ *Εὐγενία*, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀντίληψη πὼς «*Εὐμενία* δὲν ὑπάρχει στὸ χριστιανικὸ ὀνοματολόγιο» ⁵⁸. Πιστεύω ὅμως

⁵⁴) Ibid., σ. 158β.

⁵⁵) Β. Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', σ. 296.

⁵⁶) Ὅπως σωστά παρατηρεῖ κι' ὁ Ν. Σταυρινίδης, «Πατρίς» Ἡρακλείου, 4 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 34). Πιθανῶς ὁ Ψιλᾶκης εἶχε ὑπόψει του κάποια μετάφραση τῆς ἱστορίας τοῦ Hammer μὲ προσθήκες καὶ σημειώσεις. Πραγματικά, στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ J. Hellert (*Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu' à nos jours* par J. de Hammer... trad. de l'allemand par J. J. Hellert, Paris, τόμ. 11, 1838, σ. 164—165, σημ. 1) ὑπάρχει ἡ προσθήκη πὼς ἡ σουλτάνα λεγόταν *Εὐγενία*, μὲ παραπομπὴ στὰ *Anecdotes segretti*, 1. VIII, δηλαδὴ στὰ *Anecdotes ou Histoire secrète de la Maison Ottomane* πὺν ἀναφέραμε παραπάνω. Ἐπειδὴ ὁ Ψιλᾶκης παραπέμπει στὸ Hammer μὲ τὸν ἀριθμὸ XI, ὑποθέτω πὼς ἔννοεῖ ἀκριβῶς τὸν 11ο αὐτὸ τόμο τῆς μετάφρασης τοῦ Hellert.

⁵⁷) Ἐφημ. «Ἐλεύθερον Βῆμα» 16 Ἀπριλίου 1938, σ. 5.

⁵⁸) Ν. Σταυρινίδης, ὁ. π.

πὼς διασταγμὸς δὲ χωρεῖ κανεῖς : οἱ σύγχρονες πηγὲς μονάχα τὸ ὄνομα *Εὐμενία* μᾶς μαρτυροῦν, πὺν ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν ἀσυνήθιστο, παραλλάχτηκε ἔπειτα στὸ κοινότερο *Εὐγενία*, ἐνῶ, ἂν τὸ *Εὐγενία* ἦταν τὸ γνήσιο, θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ παραφθαρεῖ, καὶ μάλιστα ἀπὸ Εὐρωπαϊοὺς (πὺν τοὺς ἦταν οἰκεῖο τὸ Eugénie, ἄγνωστο ὅμως τὸ Euménie), στὸ σπάνιο *Εὐμενία*. Μὰ ἐκεῖνο πὺν ἐπιβεβαιώνει ἀπόλυτα τὴ γνησιότητα τοῦ ὀνόματος *Εὐμενία* εἶναι τὸ γεγονός πὼς καὶ σήμερα ἀκόμη τὸ ὄνομα αὐτὸ—πὺν δὲν εἶναι ἀνύπαρκτο ὡς βαπτιστικό, ὅπως νομίστηκε⁵⁹ — ἀκούεται στὴν περιφέρεια τοῦ Ῥεθύμνου⁶⁰. Εὐμενία λοιπὸν καὶ ὄχι Εὐγενία λεγόταν ἡ Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα.

Ὅχι ὅμως μονάχα τὸ βαπτιστικό ὄνομα τῆς Εὐμενίας, μὰ καὶ τὸ οἰκογενειακό της ἐπίθετο μᾶς διασώθηκε, πρῶμα ἐξαιρετικά σπάνιο γιὰ τίς γυναῖκες τοῦ σουλτανικοῦ χαρεμιοῦ : Μᾶς τὸ παραδίδει μιὰ μοναδική, μὰ ἀπόλυτα ἀξιόπιστη πηγὴ, ὁ Giovanni Battista Donado (1624—1700), πὺν ὑπηρετήσε βῆλος (πρεσβευτὴς) τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1682 ἵσαμε τὸ 1684 καὶ εἶχε ἔτσι τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ ἀπὸ κοντὰ τὴ σουλτάνα καὶ νὰ συγκεντρώσῃ ἐξακριβωμένες πληροφορίες γι' αὐτήν. Ὁ Donado, μετὰ τὴν ἀνάκληση καὶ τὸ γυρισμό του στὴ Βενετία, παρουσίασε, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1684, στὴ βενετικὴ Γερουσία τὴν ἐπίσημη ἔκθεση τῆς ἀποστολῆς του, πὺν δημοσιεύτηκε πολὺ ἀργότερα, τὸ 1872, ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο του⁶¹ καὶ πὺν ἀντίγραφό της σώζεται στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας⁶².

⁵⁹) Τὸ *Εὐμενία* ἀνήκει στὰ κύρια ὀνόματα πὺν πλάστηκαν ἀπὸ ἀφηρημένα ὀνόματα ἀρετῶν (ὅπως Εὐσεβία, Ὑπομονὴ κ.τ.δ.). Μὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἀρσενικό *Εὐμένιος* ἦταν εὐκόλο νὰ σχηματιστῇ, ὅπως συμβαίνει μὲ πολυάριθμα παρόμοια ὀνόματα. Τὸ *Εὐμένιος*, στὴν ἀρχὴ ἐθνικό ὄνομα (βλ. Pape-Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen³, I, σ. 413 καὶ Pauly-Wissowa, R. E., τ. 6 (1907), στ. 1105—1114), ἔγινε ὕστερα χριστιανικό. Γνωστὸς μάλιστα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης εἶναι ὁ μητροπολίτης Γόρτυνος Εὐμένιος (7ος αἰ.), πὺν ἡ Ἐκκλησία τιμᾷ τὴ μνήμη του στίς 18 Σεπτεμβρίου (βλ. πρόχειρα : Ἑμμανουὴλ Α. Πετράκι, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ, μέρος Α', Ἡράκλειον, 1925, σ. 86—89 καὶ γιὰ τίς ἀκολουθίες του Louis Petit, Bibliographie des acolouthies grecques, Bruxelles, 1926, σ. 50 καὶ 296).

⁶⁰) Ἀναφέρω συγκεκριμένα τὰ χωριά Ἀργυρούπολη, Ροῦστικα, καὶ Κάτω Βαρσαμόνερο τῆς ἐπαρχίας Ῥεθύμνης.

⁶¹) Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori Veneziani nel secolo decimosettimo raccolte ed annotate da Nicolò Barozzi e Guglielmo Berchet. [Serie V]. Turchia. Volume unico—Parte II, Venezia, 1872, σ. 287—355 : «Relazione del nobile uomo Giambattista Donado quondam Nicolò del suo bailaggio a Costantinopoli...» κλπ. (τὸ κείμενο ἀπὸ σ. 293 κ. ἔξ.).

⁶²) Βλ. ibid., σ. 291. Βλ. καὶ τὴν καταγραφὴ του ἀπὸ τὸ Σπυρ. Μ. Θεο-

Στὴν ἔκθεσή του λοιπὸν αὐτὴν ὁ Βενετὸς βαίλος, ἐκεῖ ποὺ δίδει, στὸ δευτέρου κεφάλαιο (σ. 300 κ. ἑξ.) πληροφορίες γιὰ τὸ σουλτάνο Μεχμέτ Δ' καὶ τὴν οἰκογένειά του, ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν «Kasachi regnante» (σ. 305—307), δηλαδὴ τὴ Gülnâs - Εὐμενία, καὶ μᾶς λέει, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα, πὼς προερχόταν ἀπὸ τὴν οἰκογένεια *Verzizzi* (δηλαδὴ *Βεργίτση*) τοῦ Ῥεθέμνου. Παραθέτω τὴ σχετικὴ περικοπή:

*«... Questa è donna che nata in Retimo dalla casa Verzizzi, la sorte con scherzo di suo potere la trasse dalle rovine del patrio suolo in condizione di schiava infelice per trasportarla sul Turco soglio Regina; l'età sua poco è inferiore a quella del Sultano marito, di taglia poco più che mezzana, piuttosto bella che formosa, d' animo risoluto, feroce e superiore a quello del marito...»*⁶³ κλπ.

Πραγματικά, μιὰ πηγὴ σύγχρονη ἀκριβῶς μὲ τὴ γέννηση τῆς Εὐμενίας, ἡ ἐπίσημη ἀπογραφὴ τῶν οἰκογενειῶν καὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης στὰ 1644 ποὺ περιέχεται στὸ Χρονικὸ τοῦ Trivan καὶ ποὺ ἔχει δημοσιευτῇ σὲ προηγούμενο τόμο τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν»⁶⁴, ἀναφέρει ἀνάμεσα στὶς οἰκογένειες τοῦ Ῥεθέμνου καὶ δυὸ οἰκογένειες Βεργίτση: μιὰν ποὺ συγκαταλεγόταν στὶς εὐγενεῖς κρητικὲς οἰκογένειες (nobili Cretensi)⁶⁵ καὶ μιὰν ἄλλη ποὺ ἀνῆκε στὶς ἀστικές (cittadini)⁶⁶. Μὰ κι' ὁ Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλῆς συγκαταριθμεῖ τοὺς Βεργίτσηδες στὶς ἀρχοντικὲς οἰκογένειες τοῦ Ῥεθέμνου:

τὸ κ η, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ, κατ' ἐπιλογὴν ἐκ τῆς VI καὶ VII ἰταλικῆς σειρᾶς, «Ἑλληνικά», τόμ. 4 (1931), σ. 183, ἀριθ. 79 (=Χφ ἀριθ. σειρᾶς 651, κατατάξ. 8580). Ὁ Θεοτόκης, ποὺ πρόσεξε καὶ σημειώνει τὴν εἶδηση γιὰ τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τῆς σουλτάνας καὶ τὴν καταγωγὴ τῆς ἀπὸ τὸ Ῥεθέμνος, δὲν ἤξερε πὼς ἡ ἔκθεση τοῦ Donado εἶχε ἐκδοθῇ πρωτύτερα ἀπὸ τοὺς Barozzi—Berchet (βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση). Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ν. Σταυρινίδης, ἔφημ. «Πατρὶς» Ἡρακλείου 5 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 35), ποὺ νομίζει γι' αὐτὸ πὼς πρῶτος ὁ Θεοτόκης ἀνακάλυψε τὴν ἔκθεση καὶ εἰν πληροφορία.

⁶³) N. Barozzi - G. Berchet, ὁ. π., σ. 305. Καὶ ὁ N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt, Gotha, τόμ. IV, 1911, σ. 227, χαρακτηρίζοντας τὴ σουλτάναν ὡς «Tochter des Edelmanns Verzizi von einer Frau aus dem Volke», ἔχει πηγὴ τὴν ἔκθεση τοῦ Donado, ποὺ τὴ μνημονεύει φυσικὰ κι' ὁ J. Deny στὸ ἄρθρο του τῆς Encyclopédie de l' Islam ποὺ ἀναφέραμε στὴ σημ. 1.

⁶⁴) Μ. Ί. Μανούσκα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 3 (1949), σ. 35—59.

⁶⁵) Ibid., σ. 56, ἀριθ. 45: *Vergici*.

⁶⁶) Ibid., σ. 56, ἀριθ. 40: *Vergici*.

Βαροῦχοι καὶ Βεργίτζηδες, Λομπάρδοι, Πατελλάροι⁶⁷, ἀναφέρει μάλιστα ὅτι τὰ σὰν ξακουστὸ γέννημα τῆς πόλης αὐτῆς τῶν γραμμάτων καὶ τὸ «δοιτόρο» Γεώργιο Βεργίτη⁶⁸. Μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ βέβαιο πὼς στὴν ἴδιαν αὐτὴ ῥεθεμνιώτικη οἰκογένεια ἀνήκουν καὶ οἱ Κρητικοὶ Βεργίτηδες τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα, ποὺ διάπρεψαν στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία σὰν ἔξοχοι καλλιγράφοι, ἀντιγραφεῖς χειρογράφων ἢ λόγιοι, ὅπως ὁ Γεώργιος Βεργίτης, ὁ Ἀγγελος Βεργίτης (Ange Vergèce, † 1569), ὁ γιὸς του Νικόλαος († 1573), ὁ ἀνιψιὸς του Πέτρος καὶ ὁ Ἰωάννης, γιὸς τοῦ Πέτρου⁶⁹. Ἡ οἰκογένεια λοιπὸν τῆς σουλτάνας Εὐμενίας ἦταν σημαντικὴ. Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ πιθανώτατα ἐξηγεῖ τὴ διάσωση τοῦ ὀνοματεπωνύμου της: φαίνεται πὼς ἡ ἀρπαγὴ της ἀπὸ τοὺς Τούρκους εἶχε κάμει ἐντύπωση καὶ εἶχε στοιχίσει πολὺ στοὺς δικούς της, ποὺ θὰ ἐνδιαφέρθηκαν καὶ θὰ βρῆκαν τρόπο νὰ παρακολουθήσουν τὴν τύχη της. Ἄν ἦταν ἀπὸ ἄσημη οἰκογένεια, θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ διασωθῇ τὸ ὄνομά της.

Δ.

Ὑστερα ἀπὸ ὅλες τὶς παραπάνω ξένες πηγὲς καὶ μαρτυρίες γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ὀνοματεπώνυμο καὶ τὴν κρητικὴ καταγωγὴ τῆς σουλτάνας Gülnüş—Εὐμενίας Βεργίτη, εἶναι καιρὸς νὰ δοῦμε τώρα καὶ τὶς ἑλληνικές. Καὶ ἡ μόνη ἑλληνικὴ πηγὴ ποὺ ἔχει ὑποδειχθῇ ἴσαμε σήμερα εἶναι ἓνα ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι ποὺ μᾶς σώζει ἴσαμε σήμερα ἡ προφορικὴ παράδοση. Πρῶτος, ὅσο ξέρω, ὁ Βασίλειος Ψιλάκης, σ' ἓνα

⁶⁷) Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος (ἐκδ. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη), σ. 586, στ. 6.

⁶⁸) Ibid., σ. 587, στ. 11.

⁶⁹) Τὶς εἰδήσεις γιὰ τοὺς Κρητικοὺς λογίους Βεργίτηδες τὶς ἔχει συγκεντρῶσει ὁ Σπ. Π. Λάμπρος, Συμβόλαιον περὶ ἰδρύσεως ἑλληνικοῦ τυπογραφείου ἐν Φλωρεντίᾳ τῷ 1551, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. 2 (1905), σ. 199—208 (βλ. σ. 203—205, ὅπου καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία). Ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη βιβλιογραφία σημειώνομε: Émile Legrand, Bibliographie Hellénique...aux XVe et XVIe siècles, Paris, τόμ. 4, 1906, σ. 60—66 (ἀριθ. 582)—M. Vogel—V. Gardthausen, Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig, 1909, σ. 2—6, 71, 346 καὶ 382—383.—Hubert Pernot, Études de littérature grecque moderne, Paris, 1916, σ. 176—193 (γιὰ τὸν Ἀγγελο καὶ Νικόλαο Βεργίτη).—Γ. Σ. Βερενιώτης, Δύο ἑλληνισταὶ τῆς Ἀναγεννήσεως, «Νέα Ἑστία», τόμ. 1 (1927), σ. 269—271 (Α'. Ἀγγελος Βεργίτης) καὶ 347—349 (Β'. Νικόλαος Βεργίτης).—A. Dain, Commerce et copie de manuscrits grecs, «Humanisme et Renaissance», τόμ. IV (1937), σ. 395—410 (=ἐπιστολὲς τοῦ Ἀγγέλου Βεργίτη). Τὸ ἐπώνυμο Βεργίτης διατηρεῖται ἀκόμη καὶ σήμερα στὸ νομὸ Ῥεθύμνης καὶ συγκεκριμένα στὰ χωριά Ἀσυρῶτους Μυλοποτάμου, Βισταγὴ Ἀμαρίου καὶ Βρύσες Ἀγ. Βασιλείου.

του ἄρθρου δημοσιευμένο τὸ 1892⁷⁰, καὶ ἔπειτα στὸ βιβλίο του «Ίστορία τῆς Κρήτης»⁷¹ ὑπόδειξε τὸ τραγούδι αὐτό, τὸ συσχέτισε μὲ τὴν Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα καὶ παράρθεσε μιά του παραλλαγή ποὺ τὴν πῆρε, καθὼς μᾶς λέει, ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη συλλογὴ τοῦ Παύλου Γ. Βλαστοῦ. Παραθέτω ἐδῶ τὴν παραλλαγὴ αὐτὴ ὀρθογραφικὰ ἀποκαταστημένη :

- Μιὰν Κυριακὴν καὶ μιὰν ἀθγὴ, μιὰν ἑορτὴ μεγάλη
ἐπῆραν τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ τὲς τρεῖς του θυγατέρες.
Στὴν Κρήτη σκλαβωθήκανε, μὲ τὰ καράβια φεύγουν
κ' ἡ μάνα, κύρης κ' ἐδικοὶ κλαῖνε καὶ δὲν ἀρνεύουν.*
- 5 *Τὴν πρώτη, τὴν καλύτερη, τὴν ἄσπρη περιστέρα
μὲ το' ἀδερφεῖδες της τοὶ δυὸ στὴν Πόλιν τὲς ἐφέρε.
Δέκα πασάδες τὲς λαλοῦν καὶ δέκα βεζίραδες
καὶ δεκοχτὼ ρεῖζηδες τοῦ βασιλιᾶ τὲς πῆγαν.
Τὴ μιὰν ἐπῆρεν ὁ πασᾶς, τὴν ἄλλην ὁ βεζίρης*
- 10 *καὶ τὴν ὀλοκαλύτερη ὁ βασιλιάς τὴν πῆρε.
Κι' ὄντες τὴν ἀνεβάζανε στοῦ βασιλιᾶ τὲς σκάλες,
ἐτρέχανε τὰ μάτια της ὥσάν τοι κουτσουνάρες.
Στρέφει' ὀμπρὸς κι' ὀπίσω της νὰ 'δῇ' πὸ τοὺς δικούς της,
κιανένα δὲν ἐγνώρισε, μόνον τὸν ἀδερφό της !*
- 15 *«— Ἀμ', ἀδερφέ μου, στὸ καλὸ καὶ στὴ καλὴ τὴν ὥρα,
ὁποῦ νὰ ραῖν' ἡ στράτα σου τραντάφυλλα καὶ ρόδα !
Χαιρετά μου τὴ μάνα μου, προσκύνᾳ μου τὸν κύρη
καὶ 'πέ του πῶς ὁ βασιλιάς γυναικα του μὲ πῆρε.
Θέλει γενιὰ χριστιανικὴ καὶ φλέγ' ἀπὸ τὴν Κρήτη.*
- 20 *Μ' ἀφήνω καὶ παραγγελιὰ τῶν ἐδικολογιῶ μου
νὰ πολεμοῦνε τὴν Τουρκιὰ καὶ νὰ τήνε ζυγώνουν,
γιατ' ἤρθενε μ' ἐπιβουλιὰ, σκλαβώνει καὶ τουρκεύγει
καὶ σὰν τὸ Χάρ' ἀλύπητα σκοτώνει, μακελλεύγει.
Τὴν ἀδερφή μου τὴ Ζαμπιὰ μὴ μοῦ τὴ χαιρετήξης,*

⁷⁰) Β. Ψιλᾶκης, Αἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ (ἱστορικόν), περιοδ. «Ἐβδομάς», ἔτ. Θ' (1892), ἀριθ. 8 (22 Φεβρουαρίου), σ. 1—2 Ἔνα χρόνον ἀργότερα, στὸ βιβλίο : Ζαμπελίου καὶ Κριτοβουλίδου, Ἱστορία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Δ. Κονδυλάκη, ἐν Ἀθήναις, 1893, διαβάζομε στὸ σχετικὸ μέρος γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ῥεθέμνου τὸ 1646 (σ. 263) : «...Φοβερὰ σφαγὴ καὶ αἰχμαλωσίᾳ ἐπηκολούθησε, τότε δ' ἡχμαλωτίσθησαν καὶ αἱ περικαλλεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ - Βορρά, τῶν ὁποίων τὴν τύχην θρηνεῖ περιωθὲν δημῶδες ἄσμα». Εἶναι πιθανὸν πῶς ὁ Κονδυλάκης εἶχε ὑπ' ὃ' ᾧ τοῦ τοῦ ἄρθρου τοῦ Ψιλᾶκη.

⁷¹) Β. Ψιλᾶκης, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', ἐν Χανίοις, 1909, σ. 293—296.

25 γιατί μοῦ καταριότανε Τοῦρκος νὰ μὲ φιλήσῃ,
νὰ κάμω Τούρκους ἐδικούς καὶ τὸν πασᾶ κουνιάδο
καὶ τὸ μεγάλο βασιλιὰ ἄντρα νὰ τόνε πάρω.
Κ' ἐπιάστηκεν ὁ λόγος τῆς σὰν τοῦ μητροπολίτη,
σὰν τοῦ παπᾶ ὄντες λειτουργᾷ, τοῦ διὰκ' ὄντες διαβάξῃ».

Εἶναι ὅμως γνήσιο τὸ τραγούδι αὐτὸ ποὺ παραθέσεε ὁ Ψιλᾶκης ; Καὶ ἀναφέρεται ἄραγε, ὅπως ὑποστήριξε, στὴν ἀρπαγὴ τῆς Εὐμενίας Βεργίτση ; Αὐτὸ τὸ δέχτηκαν οἱ νεώτεροι μελετητές⁷², χωρὶς νὰ τὸ συζητήσουν καθόλου καὶ χωρὶς νὰ φέρουν κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώνῃ τὸ συσχετισμό. Γιὰ ν' ἀπαντήσωμε ὅμως μὲ βεβαιότητα στὰ δυὸ αὐτὰ ἐρωτήματα, δὲν ἔχομε παρὰ νὰ μελετήσωμε συστηματικὰ τὶς πανελλήνιες παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ. Αὐτὸ θὰ κάμωμε παρακάτω, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἔχει γίνεи ἴσαμε τώρα.

Στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἶναι συγκεντρωμένες (Ἐπύλλια 3,7: Ἡ θυγατέρα τοῦ πρωτοπαπᾶ) 17 παραλλαγές τοῦ παραπάνω τραγουδιοῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 11 εἶναι δημοσιευμένες καὶ οἱ 6 ἀνέκδοτες. Παραθέτω κατάλογό τους μὲ τὶς συντομογραφίες ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦ παρακάτω γιὰ τὴν καθεμιᾶ.

Βάρν. = Ὁ Μοριάς. Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (Ὑλη 503). [Ἀπὸ τῆ Βάρνα, μὲ 19 στίχους].

Κάρπ. = Ἡ αἰχμάλωτος (Μ. Γ. Μιχαηλίδου - Νοῦρου, Καρπαθικά Μνημεῖα. Α'. Δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου, Ἀθήναι, 1928, σ. 258, ἀριθ. 62). [Στίχοι 12].

Κέρκ.¹ = Μαλβίνας Ἰ. Σαλβάου, Τραγούδια, μοιρολόγια καὶ λαζαρικά Ἀργυράδων Κερκύρας, «Λαογραφία», τόμ. 9 (1926), σ. 176—177, ἀριθ. 47. [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Μαρσθιά, στίχοι 31].

Κέρκ.² = Τῆς ἰδίας, ὁ. π., σ. 177—178, ἀριθ. 48. [Στίχοι 28].

Κέρκ.³ = Τῆς ἰδίας, ὁ. π., σ. 178—179, ἀριθ. 49. [Στίχοι 30].

Κέρκ.⁴ = Ἡ θυγατέρα τοῦ πρωτοπαπᾶ (Δημοτικὰ ἀνέκδοτα Κερκύρας συλλεγμένα ὑπὸ Γεωργίου Ἀρ. Κοντοῦ, τόμος πρῶτος, φυλλάδιον πρῶτον, ἐν Κερκύρᾳ, 1877, σ. 14—16, ἀριθ. 11). [Στίχοι 42].

Κέρκ.⁵ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (Ὑλη 2678, συλλογὴ Παύλου Λάμπρου, ἀπὸ τὴν Κέρκυρα). [Στίχοι 22].

Κρ.¹ = Ἡ αἰχμάλωτος (Νεοελληνικά Ἀνάλεκτα, «Παρνασσός», τόμ. 7 (1883), σ. 771—772. [Ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ἰω. Ν. Ζωγραφάκη, ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο

⁷² Ἰ. Κονδυλάκης, ὁ. π., σ. 263, Μ. Γ. Δ. στή ΜΕΕ, τόμ. 7 (1929), σ. 552α, ἀρθρ. *Βοριάς, παπᾶς*, Παναγ. Κ. Κριάρης, Ἱστορία τῆς Κρήτης (νέα) ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν Ἀθήναις, τόμ. 2, 1931, σ. 23 (ποὺ παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Κονδυλάκη), Ἰ. Δ. Μουρελάος, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον Κρήτης, τόμ. 1, 1931, σ. 31—33 (ποὺ παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Ψιλᾶκη καὶ ἀναδημοσιεύει τὸ τραγούδι), Ε. Γενεράλης στή ΜΕΕ, τόμ. 19 (1932), σ. 562α, ἀρθρ. *Παπᾶ - Βοριάς* καὶ Ν. Σταυρινίδης, ἐφημ. «Πατρίς» Ἡρακλείου 3 Αὐγούστου 1950 (ἀριθ. 33).

- Κρήτης, στίχοι 23]. Ἀνοδημοσιεύεται: Ἰωάννου Ν. Ζωγραφέ-
κη, Γλωσσικὴ ὕλη ἐκ Κρήτης, «Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς
Φιλολογικὸς Σύλλογος», τόμ. 31 (1907—1908), σ. 151, ἀριθ. 13. [Στί-
χοι 22, παραλείπεται ὁ 23ος τῆς προηγούμενης ἔκδοσης].
- Κρ.³ = Ἡ θυγάτηρ τοῦ Παπᾶ - Βεργῇ (Τοῦ ἰδίου, δ. π., σ. 125, ἀριθ. 6).
[Ἀπὸ τῆ Ῥογδιά, στίχοι 11].
- Κρ.⁴ = Β. Ψιλᾶκης, Αἱ τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ Βορειᾶ, «Ἐβδομάς»,
ἔτος Θ', ἀρ. 8 (22 Φεβρουαρίου 1892), σ. 1 — 2. [Ἀπὸ τῆ συλλογῇ
Παύλου Γ. Βλαστοῦ, στίχοι 29]. Ἀναδημοσιεύεται: Βασιλείου
Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, ἐν Χανίοις, τόμ. Β', 1909, σ. 294,
Ἱ. Δ. Μουρέλλου, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον Κρήτης,
τόμ. 1, 1931, σ. 31—32 κ. ἄ.
- Κρ.⁴ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (1381Α, σ. 180—181, ἀπὸ τὸ χω-
ριὸ Ἐξω Ποτάμοι Λασιθίου, συλλογὴ Μαρίας Λιουδάκη, 1939). [Στί-
χοι 24].
- Κρ.⁵ = Ἡ κόρη τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ, «Προμηθεὺς ὁ Πυρφόρος», (ἐκδ. Γ. Δα-
φέρμος, Ῥέθυμνο Κρήτης), ἔτ. ΣΤ' (1930), ἀριθ. 132 (15 Ἰουνίου)
σ. Ζ'. [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Καμαριώτης Μυλοποτάμου, στίχοι 18].
- Κρ.⁶ = Μ. Ἀλεφαντινός, Ἡ ἀρπαγὴ χριστιανοπούλας ὑπὸ τῶν Τούρ-
κων (στὸ ἴδιο περιοδικό, ἔτ. Ζ' (1931), ἀριθ. 147 (1 Φεβρουαρίου),
σ. Ζ'). [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἁγιος Ἰωάννης Μυλοποτάμου, στίχοι 14].
- Κρ.⁷ = Ἡ παντρεῖα (στὸ ἴδιο περιοδικό, ἔτ. Θ' (1933), ἀριθ. 209 (1 Σεπτεμ-
βρίου), σ. Ζ'). [Ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀργυρούπολη Ῥεθύμνου, στίχοι 10].
- Κρ.⁸ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (1381 Β, σ. 44, ἀπὸ τὸ χωριὸ
Βραχάσι Μεραμπέλλου, συλλογὴ Μαρίας Λιουδάκη, 1939). [Στίχοι 9].
- Κρ.⁹ = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (Ἀριθ. 132—89—88, συλλέκτης
Δεινάκης). [Στίχοι 6].
- Νάξ. = Ἀνέκδοτη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο (Ἀριθ. 380—21—18, ἀπὸ τὸ χω-
ριὸ Ἀπεράθου Νάξου). [Στίχοι 12].

Καθὼς προκύπτει ἀπὸ τὸν παραπάνω κατάλογο, ἐννιὰ παραλλαγές
ἀπὸ τὶς δεκαεφτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη, πέντε ἀπὸ τὴν Κέρκυ-
ρα, μιὰ ἀπὸ τὴν Κάρπαθο, μιὰ ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ μιὰ, τέλος, ἀπὸ τὴ
Βάρνα. Ἡ ἑκτενέστερη ἀπ' ὅλες εἶναι ἡ Κέρκ.⁴, μὲ 42 στίχους, καὶ ἡ
συντομώτερη ἡ Κρ.⁹, μὲ 6 μόνο στίχους. Οἱ ἑίμες σ' ὅλες τὶς παραλ-
λαγές εἶναι σπάνιες καὶ σπερδικές, πρᾶμα ποὺ δείχνει πὼς ἡ ἀρχικὴ
μορφὴ τοῦ τραγουδιοῦ ἦταν ἀνομοιοκατάληκτη. Ὅχι μόνο ἀπὸ ἀποψη
γεωγραφικῆς κατανομῆς, μά, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ἀπὸ ἀποψη περιεχο-
μένου, οἱ παραλλαγές πρέπει νὰ διακριθῶν σὲ δυὸ ομάδες: τὶς κρη-
τικὲς καὶ τὶς κερκυραϊκές⁷⁸. Γι' οὗτο παραθέτομε ἀπὸ τὶς κρητικὲς,
μετὰ τὴν παραπάνω παραλλαγὴ τοῦ Ψιλᾶκη (Κρ.⁴), ἄλλη μιὰ ἀκόμη
παραλλαγὴ, τὴν Κρ.¹, καὶ ἀπὸ τὶς κερκυραϊκὲς δυὸ παραλλαγές, τὴν
Κέρκ.² καὶ τὴν Κέρκ.⁵, διορθωμένες ὁρθογραφικά.

⁷⁸) Ἡ Βάρν. καὶ ἡ Κάρπ. συμφωνοῦν μὲ τὴν πρώτην ὁμάδα, ἐνῶ ἡ Νάξ.,
πολὺ ἀλλοιωμένη, δὲ μπορεῖ νὰ καταταχθῇ οὔτε στὴ μιὰ ὁμάδα, οὔτε στὴν ἄλλη.

Κο.¹

- Μιὰν Κυριακὴ ξημέρωμα μὴν εἶχε ξημερώσει
 κι' ὁ ἥλιος ὁ παντοτεινὸς μὴν εἶχε βγεῖ νὰ δώσῃ.
 Γροικῶ τὸν κόρφο κ' ἔμπαζε κάτεργα καὶ καράβια.
 Δὲν εἶν' αὐτάνα Σφακιανὰ μήτε καὶ τοῦ Ρεθέμνον,
 5 μὰ 'ναι τοῦ καπετὰν πασᾶ 'πὸ μέσα 'πὸν τὴν Πόλη.
 Παίρουνν μανάδες καὶ παιδιὰ, ἀδέρφια κι' ἀξιδέρφια,
 παίρουνν καὶ τοῦ παπᾶ-Βαρδῆ τὴ μιὰν του θυγατέρα,
 τὴν πρώτη καὶ τὴν ὑστερὴ τὴν μεσακὴν κοπέλλα.
 Χίλιοι κρατοῦν τὴν κούδα τζη, τρακόσοι τσ' ἀκλουθοῦσι,
 10 ἐκλούθα κι' ὁ παπᾶ-Βαρδῆς κ' ἔδερνε τοὶ μερούς του.
 —Ποῦ πᾶς, ἀσήμι, νὰ χαθῆς, ποῦ πᾶς, σταυρέ, νὰ λειώσῃς,
 ποῦ πᾶς, ἀγιοκωστάντινο, ν' ἀλλάξῃς τ' ὄνομά σου;
 —Στὴ Σιὺρνη πάω νὰ χαθῶ, στοῦ Γαλατᾶ νὰ λειώσω
 κ' εἰς τὴν Κωνσταντινούπολη ν' ἀλλάξω τ' ὄνομά μου!
 15 Κι' ὄντε τὴν ἀνεβάζασι εἰς τοῦ πασᾶ τὴ σκάλα,
 ἐτρέχασιν τὰ μάτια τῆς ὥσὰν τὴν κουτισουνάρα.
 «—Ἀμ', ἀφεντάκη, στὸ καλὸ καὶ στὴν καλὴν τὴν ὥρα
 καὶ νὰ γεμίς' ἡ σιρόα σου νιραντάφυλλα καὶ ρόδα.
 Κι' ἄμε χαιρέτιξέ μου τσι ὅλες μου τσ' ἀδεργάδες,
 20 τὴν ἀδεργή μου τὸ Λενιὸ μὴ μοῦ τὸ χαιρετήσης,
 γιατί μοῦ καταρίστηκε Τοῦρκος νὰ μὲ φιλήσῃ,
 Τοῦρκο νὰ κάμω πεθερὸ καὶ τὸν καδῆ κουνιάδο
 καὶ τοῦ βεζίρη τὸν ὕγιὸ ἄντρα νὰ τόνε πάρω».

Κέρκ.²

- Ὁ βασιλιάς ὁ Μαυριανός, τ' ἄξιο τὸ παλληκάρι,
 τὴν Κρήτην ἐξαγνάντευε, νὰ πάῃ νὰ τὴνε πάρῃ
 καὶ τοὺ πασάδες του ἔκραζε καὶ τούσε κουβεντιάζει·
 «Πασάδες, κι' ἂν τὴν πάρετε τὴν ξαηκουσμένη Κρήτη,
 5 θὲ νὰ σᾶς ντύσω στὰ χρυσᾶ καὶ στὰ μαλαματένια,
 θ' ἀλείψω τὸ σπαθᾶκι σας ὅλ' ἄδολο χρυσάφι».
 Τρεῖς χρόνους τοὺ συμμάζωνε, ὥστω νὰ τοὺν μαπακάρῃ.
 Μιὰ Κυριακὴ καὶ μιὰ βραδιὰ κ' ἕνα Σαββάτο βράδν
 ἐπῆρνε μιανοῦ παπᾶ τὴν πρώτη του κοπέλλα,
 10 ποὺ ἦτανε δώδεκα χρονῶ κι' ὁ ἥλιος δὲν τὴν εἶδε.
 Κι' ἐννιά πασάδες τὴ βαστοῦν καὶ ἐννιά γιαντισαρέοι
 καὶ δεκοχτιὼ βεζίρηδες, σ' ἐνοῦ πασᾶ τὴν πᾶνε.
 Κι' ὄντας τὴν συνεβγάνανε τῇ Πόλῃς τὸ μπουγάζι,
 τὰ δέντρα ἐσουτᾶκίζονταν καὶ τὰ βουνὰ ἐδακρούζαν

- 15 καὶ τὰ σενιάλα τ' οὔρανοῦ ἀντίσταυρα ἐγυρίζα.
 Νάστονε κι ὁ καλὸς παπὰς στὴ σκάλα κι' ἀνεβαίνει.
 Χίλια δίνει νὰ τὴνε ἰδῇ, χίλια νὰ τοῇ μιλήσῃ
 κι' ἂν εἶναι γιὰ τὴ ξαγορά, χιλιάδες καὶ μυριάδες.
 Κ' ἐκείνη ἀποκοίθηκε μὲ τὴν καρδιά καημένη:
- 20 «Σύρε, πατέρα, στὸ καλὸ καὶ στὴν καλὴ τὴν ὥρα,
 καὶ μένα μὴ μὲ καρτερῆς καὶ μὴ μ' ἀπαντυχαίνης.
 Χαιρέτα μου τὴ μάνα μου, τὰ γκαρδιακά μου ἀδρέφια,
 τὴν ἀδελφή μου τὴ μικρὴ μὴ μου τὴ χαιρετήσης,
 πὺν νὰ τὴ φάῃ ἡ ἀμοιριά, μοῦρα νὰ μὴ γνωρίσῃ.
- 25 Τί αὐτὴ μὲ καταράστηκε τοὶ τρεῖς γιορτὲς τοῦ χρόνου,
 ἡ μιὰ ἦταν τοῦ Βαγγελισμοῦ, κ' ἡ ἄλλη τοῦ Βαγιῶνε
 κ' ἡ τρίτη ἡ καλύτερη, πὺν ἦταν ἀρχὴ τοῦ χρόνου,
 Τοῦρκος νὰ μὲ στεφανωθῇ, βεζίρης νὰ μὲ πάρῃ».

Κέρκ.⁵

- Ὁ βασιλιάς ἐκάθετο σ' ἓνα ψηλὸ παλάτι,
 τὴν Κρήτη ἐφοβέριζε γιὰ νὰ τὴν πολεμήσῃ,
 καὶ τοὺς πασάδες ἔκραξε νὰ τοὺς ψαχνορωτήσῃ:
 «Πασάδες, κι' ἂν τὴν πάρετε τὴν παινεμένη Κρήτη,
- 5 νὰ σᾶς ἐνδύσω δλόχουσους κι' ὅλο μαργαριτάρια,
 νὰ δέσω τὰ σπαθάκια σας, σι' ἀσήμια, σιὰ λογάρια».
 — Ἀφέντη, δῶσ' μας τὸν λαὸν καὶ θέλομεν τὴν πάρετε».
 Τρεῖς χρόνους τοὺς ἐμάζωνε καὶ μαζωμοὺς δὲν εἶχαν,
 τρεῖς χρόνους τοὺς μπαρκάριζε, μπαρκαρισμοὺς δὲν εἶχαν.
- 10 Ἐπήγανε κι' ἀράξανε στὴν παινεμένη Κρήτη.
 Στὸν πρῶτο μποῦρδο πῶδωκαν ἐπήγανε τὴ χώρα,
 ἐπῆραν τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ τὴν πρώτη θυγατέρα.
 Κι' ὁ ἀφέντης της τὴν ἀρωτᾷ, κι' ὁ ἀφέντης της τῆς λέγει:
 «Μοῦ φεύγεις, θυγατέρα μου, καὶ δὲν μοῦ παραγγέλλεις;
- 15 — Τί νὰ σοῦ πῶ, ἀφέντη μου, τί νὰ σοῦ παραγγείλω;
 Χαιρέτα μου τὴ μάνα μου, τὰ δυὸ γλυκά μ' ἀδέλφια,
 τὴν ἀδελφή μου τὴ μικρὴ μὴ μοῦ τὴ χαιρετήσης.
 διατὶ μ' ἐκαταριόντανε τὲς τρεῖς γιορτὲς τοῦ χρόνου
 — ἡ μιὰ ἦτον τοῦ Βαγγελισμοῦ, ἡ ἄλλη τῶν Βαγιῶνε,
- 20 τὴν τρίτη τὴν καλύτερη μὲ τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη» —
 σὲ Τοῦρκου χέρια νὰ βρεθῶ, σὲ τούρκικα ν' ἀντίσω,
 Τοῦρκος νὰ μὲ στεφανωθῇ ἀπάνω στὸ κρεβάτι.

Βασισμένοι τώρα σ' ὅλες τὶς παραλλαγὰς τοῦ τραγουδιοῦ, δίδομε

τὴν παρακάτω ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου του, ξεχωρίζοντας τὰ ἐπεισόδια καὶ τὰ μοτίβα πού τὸ ἀποτελοῦν.

Α. Ἐπιδρομὴ τῶν Τοῦρκων.

1. Προετοιμασία τῆς ἐπιδρομῆς: *Κέρκ.¹, Κέρκ.², Κέρκ.³, Κέρκ.⁵* (οἱ ἄλλες παραλλαγές παραλείπουν).

*Ο βασιλιάς, δηλ. ὁ σουλτάνος (ὁ βασιλιάς ὁ Μαυριανὸς *Κέρκ.²*, ἓνας πασᾶς *Κέρκ.³*) τάζει θησαυροὺς στοὺς πιασάδες του, ἂν κατορθώσουν νὰ πάρουν τὴν Κρήτη ὕστερα ἀπὸ τριῶν χρόνων προετοιμασίες, ἢ ἐπιδρομὴ ἀρχίζει.

*Η: Οἱ Ψαριανοὶ μαθαίνουν ἀπὸ ἓνα πουλάκι πού ἔρχεται ἀπὸ τὴν Πόλη πὼς ὁ βασιλιάς διάταξε τὸ βεζίρη νὰ κάψῃ τὰ νησιά: *Κέρκ.¹*.

2. Ἐπιδρομὴ: *Βάρν., Κάρπ., Κέρκ.⁴, Κρ.¹, Κρ.², Νάξ.* (οἱ ὑπόλοιπες παραλείπουν).

*Ο στόλος τοῦ καπετὰν πασᾶ κάνει ξαφνικὴ ἐπιδρομὴ στὴ Σοῦδα (στὸν κόρφο *Κρ.¹*) μὲ σκοπὸ τὴν αἰχμαλωσία: *Κρ.¹, Νάξ.*

*Η: Οἱ Τοῦρκοι κάνουν ἐπιδρομὴ, βομβαρδίζουν καὶ κυριεύουν τὴν Κρήτη: *Κέρκ.⁴*

*Η: Οἱ Τοῦρκοι πρωτοαποβιβάζονται στὸ Σέλινο (τῆς Κρήτης): *Κρ.²*

*Η: *Ο *Ἀλῆ - Πασᾶς κάνει ἐπιδρομὴ ἀπὸ τὸ Σώκαστρο (στὴν Κάραπαθο): *Κάρπ.*

*Η: Οἱ Τοῦρκοι παίρνουν τὸ Μοριά καὶ τὸ Καῖσέρι: *Βάρν.*

Β. Αἰχμαλωσία¹⁴ τῆς παπαδοπούλας.

1. Οἱ Τοῦρκοι στὴν ἐπιδρομὴ τους αὐτὴ αἰχμαλωτίζουν (*Βάρν., Κάρπ., Κέρκ.¹, Κέρκ.², Κέρκ.³, Κέρκ.⁴, Κέρκ.⁵, Κρ.¹, Κρ.², Νάξ.*).

*Η: 2. Οἱ Τοῦρκοι (χωρὶς μνεῖα ἐπιδρομῆς), στίς 17 τοῦ Γενάρη, τὸ βράδυ τῆς γιορτῆς τοῦ *Ἀγ. *Αντωνίου (μιὰν Κυριακὴ *Κρ.³*) κλέβουν (*Κρ.², Κρ.³, Κρ.⁴, Κρ.⁵, Κρ.⁶, Κρ.⁸*):

τὴ μιὰ θυγατέρα (*Βάρν., Κάρπ., Κρ.¹, Κρ.², Κρ.⁴, Κρ.⁵, Κρ.⁶, Κρ.⁷, Κρ.⁸*) (ἢ τὴν πρώτη θυγατέρα (*Κέρκ.¹, Κέρκ.², Κέρκ.³, Κέρκ.⁴, Κέρκ.⁵, Νάξ.*) ἢ τίς τρεῖς θυγατέρες *Κρ.⁸, Κρ.⁹*), τοῦ παπᾶ - Βοριᾶ (*Κέρκ.⁵, Κρ.³, Κρ.⁵, Κρ.⁹*), ἢ τοῦ παπᾶ - Βεργῆ (*Κρ.²*) ἢ τοῦ παπᾶ - Βαρδῆ (*Κρ.¹*) ἢ τοῦ παπᾶ - Βιολῆ (*Κάρπ.*) ἢ τοῦ παπᾶ - Μπαλῆ (*Νάξ.*) ἢ τοῦ παπᾶ - Φλουρῆ (*Κρ.⁴, Κρ.⁸*) ἢ τοῦ παπᾶ - Χατζῆ (*Κρ.⁷*) ἢ τοῦ πρωτοπαπᾶ (*Κέρκ.³, Κέρκ.⁴*) ἢ ἐνὸς παπᾶ (*Κέρκ.¹, Κέρκ.²*) ἢ τοῦ Παπάζογλου (*Βάρν.*) ἢ τοῦ Χαιρέτη (*Κρ.⁶*).

Γ. Συνοδεία καὶ παραδόση τῆς αἰχμάλωτης.

1. Ἡ μεταγωγὴ τῆς αἰχμάλωτης γίνεται ἀπὸ πολυάριθμη συνοδεία (παραλείπουν: *Κάρπ., Κέρκ.¹, Κέρκ.⁵, Κρ.², Κρ.⁵, Κρ.⁸, Κρ.⁷, Κρ.⁸, Κρ.⁹, Νάξ.*) πού τὴν ἀποτελοῦν: πέντε πιασάδες καὶ δέκα γιανίτσαροι (*Βάρν.*) ἢ πέντε πιασάδες, δέκα γιανίτσαροι καὶ δεκοχτὼ πασόπουλα (*Κέρκ.³*) ἢ ἑννιά πιασάδες, ἑννιά γιανίτσαροι καὶ δεκοχτὼ βεζίρηδες (*Κέρκ.²*) ἢ δέκα πιασάδες, δέκα βεζιράδες καὶ δεκοχτὼ ρεῖζηδες (*Κρ.³*) ἢ πέντε πιασάδες, ἄλλοι ἕξ πιασάδες καὶ δεκοχτὼ γιανίτσαροι (*Κέρκ.⁴*) ἢ χίλιοι πού κρατοῦν τὸ φόρεμά της καὶ τρακόσοι πού ἀκλουθοῦν (*Κρ.¹*).

2. Ἡ κόρη παραδίδεται στὸ βασιλιά (σουλτάνο): *Κέρκ.⁸* (σὰν «κανίσκι ἀπὸ

¹⁴ Ἡ *Κρ.⁷* μόνη ἀντὶ γιὰ αἰχμαλωσία ἀναφέρει παντρειά.

τὴν Κρήτη», *Κέρκ.*⁴ (τὸ ἴδιο), *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁵ ἢ στὸ ξήγα (*Κέρκ.*¹) ἢ σ' ἕνα πασᾶ (*Κέρκ.*², *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷) ⁷⁵ ἢ στὸν Ἀλῆ (*Κρ.*⁴).

3. Ὅταν ἀνεβαίνει τις σκάλες, τὰ δάκρυά της τρέχουν κρουνοί : *Κρ.*¹, *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁷ (παραλείπουν οἱ ὑπόλοιπες).

4. Παρακαλεῖ νὰ πηγαίνουν σιγά, γιὰ νὰ περιποιηθῇ τὸ παιδί της καὶ νὰ τὸ παραδώσῃ σὲ μιὰν πέτρα ριζιμιὰ γιὰ νὰ τὸ φροντίξῃ (*Νάξ.*) ἢ λέει στὴν ἀδερφή της πὼς θὰ σκοτωθῇ γιὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἀτίμωση (*Κρ.*⁹).

5. Ὁ πατέρας της ἀκλουθᾷ ἀπὸ πίσω βαριοθλιμμένος : *Κάρπ.*, *Κέρκ.*³, *Κρ.*¹ (οἱ ἄλλες παραλείπουν).

Δ. Μάταια ἀπόπειρα τοῦ πατέρα της γιὰ ἐξαγορά της.

(Παραλείπουν : *Κάρπ.*, *Κέρκ.*⁵, *Κρ.*¹, *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷, *Κρ.*⁹, *Νάξ.*).

1. Ὁ πατέρας της προσφέρει, μάταια ὁμως, ἄφθονα χρήματα γιὰ νὰ τὴν ἐξαγοράσῃ : *Βάρν.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁴.

Ἦ : 2. Προσφέρεται νὰ πουλήσῃ ὅ,τι ἔχει, ἀκόμη καὶ τὴν παπαδιά του, γιὰ νὰ τὴν ἐξαγοράσῃ : *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁶.

Ε. Ἀποχαιρετισμός της καὶ παραγγελιὰ γιὰ τὴν ἀδερφή της. (Παραλείπουν : *Κρ.*⁸, *Κρ.*⁹, *Νάξ.*)

1. Ἡ κόρη τότε ἀποχαιρετᾷ τὸν πατέρα της (*Βάρν.*, *Κάρπ.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵, *Κρ.*¹, *Κρ.*⁴) ἢ τὸν ἀδερφό της—τὸ μόνο δικό της ποὺ ἀναγνωρίζει νὰ στέκῃ κοντά της—(*Κρ.*³, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶) ἢ τὸν ξάδερφό της (*Κρ.*⁷) ἢ τὴν Ἀρετιούσα (*Κρ.*²).

2. Τοῦ παραγγέλλει νὰ τῆς χαιρετᾷ τὴ μάνα καὶ τὰ ἀδέρφια της ὅλα (νὰ τὰ στολίσῃ μὲ τὰ δικά της προικιὰ *Κρ.*⁴), ἐκτὸς ὁμως ἀπὸ τὴν ἀδερφή της τὴ Ζαμπιά (*Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷) ἢ τὸ Ζαμπιδό (*Κρ.*⁴) ἢ τὸ Λενιδό (*Κρ.*¹) ἢ τὴν ἀδερφή της τὴ μικρὴ (*Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁵) ἢ τὴ μικρότερη (*Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴) ἢ τὴ δεύτερη (*Κάρπ.*).

3. Κι' αὐτὸ γιὰ τὴν ἀδερφή της αὐτὴ τῆς εἶχε καταραστῇ (στὶς τρεῖς γιορτὲς τοῦ χρόνου, δηλ. τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῶν Βαγιῶν καὶ τῆς Λαμπρῆς (καὶ τὴν ἀρχιχρονιά *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*²) : *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵—οἱ ὑπόλοιπες παραλείπουν τὸ πότε) νὰ τὴ φιλήσῃ Τοῦρκος (*Κέρκ.*³, *Κέρκ.*⁴, *Κρ.*¹, *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶), νὰ τὴ στεφανωθῇ Τοῦρκος (*Βάρν.*, *Κέρκ.*¹, *Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁴, *Κέρκ.*⁵), νὰ κάμῃ πεθερὸ καὶ συγγενεῖς Τοῦρκους (*Κρ.*¹, *Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶) καὶ νὰ πάρῃ ἄντρα τὸ μεγάλο βασιλιά (*Κρ.*², *Κρ.*³, *Κρ.*⁴, *Κρ.*⁵, *Κρ.*⁶) ἢ τὸν πασᾶ (*Κέρκ.*¹) ἢ τὸ βεζίρη (*Κέρκ.*²) ἢ τὸ γιὸ τοῦ βεζίρη (*Κρ.*¹) ἢ νὰ τὴν πάρουν Τοῦρκοι (*Κάρπ.*)—κατάρρα ποὺ ἐκπληρώθηκε (*Κρ.*³, *Κέρκ.*⁴).

Μὲ βάσιν τὴν παραπάνω ἀνάλυση, μποροῦμε νὰ καταρτίσωμε τὸν ἀκόλουθο πίνακα ποὺ μᾶς δείχνει πόσα καὶ ποιά ἐπεισόδια καὶ μοτίβα περιέχει καθεμιὰ παραλλαγή, καθὼς καὶ μὲ ποιά σειρά :

Βάρν. : A² B¹ Δ¹ Ε³ Ε¹ Ε²

Κάρπ. : A² B¹ Γ⁶ Ε² Ε³

⁷⁵ Ἡ *Κέρκ.*¹ λέει πὼς παραδίδεται στὸ ξήγα, ἀλλὰ στὸ τέλος μιλεῖ γιὰ πασᾶ. Ἡ *Κρ.*⁶ πάλι λέει πὼς παραδίδεται στὸν πασᾶ, ἀλλὰ στὸ τέλος ἀναφέρει τὸ μεγάλο βασιλιά.

<i>Κέρκ.</i> ¹ :	A ¹	B ¹	Δ ¹	E ¹	E ²	E ³
<i>Κέρκ.</i> ² :	A ¹	B ¹	Δ ¹	E ¹	E ²	E ³
<i>Κέρκ.</i> ³ :	A ¹	B ¹	Γ ¹	Γ ²	Γ ⁵	E ³ E ³
<i>Κέρκ.</i> ⁴ :	A ²	B ¹	Γ ¹	Γ ²	Δ ¹	E ¹ E ² E ³
<i>Κέρκ.</i> ⁵ :	A ¹	A ²	B ¹	E ¹	E ²	E ³
<i>Κρ.</i> ¹ :	A ²	B ¹	Γ ¹	Γ ⁵	Γ ³	E ¹ E ² E ³
<i>Κρ.</i> ² :	B ²	E ¹	E ²	E ³		
<i>Κρ.</i> ³ :	B ²	Γ ¹	Γ ²	Γ ³	E ¹	E ² E ³
<i>Κρ.</i> ⁴ :	B ²	Γ ¹	Γ ⁴	Δ ²	E ²	E ³
<i>Κρ.</i> ⁶ :	B ²	Γ ³	E ¹	E ²	E ³	
<i>Κρ.</i> ⁸ :	B ²	E ¹	E ²	E ³		
<i>Κρ.</i> ⁷ :	B ¹	Γ ³	E ¹	E ²		
<i>Κρ.</i> ⁸ :	B ²	Δ ²				
<i>Κρ.</i> ⁹ :	A ²	B ¹	Γ ⁴			
<i>Νάξ.</i> :	A ²	B ¹	Γ ⁴			

Ὁ παραστατικός αὐτὸς πίνακας μᾶς βοηθεῖ στὴν ἀξιολόγηση τῶν παραλλαγῶν τοῦ τραγουδιοῦ. Ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπ' αὐτὸν, οἱ πληρέστερες παραλλαγές εἶναι οἱ κερκυραϊκές καὶ οἱ πρώτες πέντε κρητικές. Ἀντίθετα, οἱ τελευταῖες κρητικές (*Κρ.*⁶, *Κρ.*⁷, *Κρ.*⁸, *Κρ.*⁹), καθὼς καὶ ἡ *Νάξ.* καὶ *Κάρκ.*, εἶναι ἑλλιπεῖς, λιγώτερο ἢ περισσότερο. Παραλείπουν βασικά ἐπεισόδια τοῦ τραγουδιοῦ καὶ μάλιστα ἡ *Νάξ.* καὶ ἡ *Κρ.*⁹ εἶναι καὶ σημαντικὰ ἀλλοιωμένες (πρβλ. τὸ ἐπεισόδιο Γ⁴ ποὺ εἶναι ἀσφαλῶς ξένο πρὸς τὸ τραγούδι). Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση λοιπὸν τοῦ ἀρχικοῦ τραγουδιοῦ πρέπει νὰ στηριχτοῦμε στὶς πρώτες, τὶς καλές παραλλαγές. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο πὼς ἀνάμεσα στὶς δυὸ κύριες ομάδες τῶν παραλλαγῶν, δηλαδὴ τὶς κερκυραϊκές καὶ τὶς κρητικές παραλλαγές, ὑπάρχουν ὁρισμένες χαρακτηριστικὲς διαφορές. Δυὸ ἀπ' αὐτὲς εἶναι οἱ σημαντικώτερες: Ἡ πρώτη εἶναι πὼς οἱ κερκυραϊκές περιέχουν τὸ εἰσαγωγικὸ ἐπεισόδιο Α (τῆς προετοιμασίας καὶ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Τούρκων στὴν Κρήτη) ποὺ οἱ κρητικές—ἐκτὸς ἀπὸ μιά, τὴν *Κρ.*¹—τὸ παραλείπουν, ἀρχίζοντας ἀμέσως μὲ τὸ ἐπεισόδιο Β (τῆς αἰχμαλωσίας τῆς κόρης). Ἡ δεύτερη διαφορὰ εἶναι πὼς οἱ κρητικές μᾶς δίδουν τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τῆς κόρης (ποὺ οἱ κερκυραϊκές—ἐκτὸς ἀπὸ μιά, τὴν *Κέρκ.*⁵—τὸν λένε ἀπλῶς πρωτοπαπᾶ) καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀδερφῆς της, τῆς Ζαμπιάς, ποὺ οἱ κερκυραϊκές τὸ παραλείπουν. Γενικὰ οἱ κερκυραϊκές εἶναι πιὸ ἀναπτυγμένες, μὰ οἱ κρητικές ἔχουν περισσότερη ὁμοιογένεια ἀναμεταξύ τους.

Ἄς ἐξετάσωμε τώρα ἓνα-ἓνα κατὰ σειρὰ τὰ ἐπεισόδια τοῦ τραγουδιοῦ. Ἡ διάκριση τῶν γνήσιων ἐπεισοδίων, ἐκείνων δηλαδὴ ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ σύλληψη τοῦ τραγουδιοῦ, ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα,

πὺν δὲν εἶναι παρὰ ἀποτέλεσμα συμφυρμού ἢ παραφθορᾶς, εἶναι βέβαια—ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ὅλα τὰ δημοτικὰ τραγούδια—πρᾶμα πολὺ δύσκολο καὶ λεπτό. Ὡστόσο νομίζω πὺς μπορούμε νὰ κάμουμε τὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις.

Τὸ εἰσαγωγικὸ ἐπεισόδιο Α, πὺν δὲν εἶναι ἀπαραίτητο, δὲ φαίνεται γνήσιο, ἀλλὰ μᾶλλον δανεισμένο ἀπὸ ἄλλα τραγούδια. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γιατί παρουσιάζεται μὲ τόσο ποικίλες μορφές στὶς παραλλαγές πὺν τὸ περιέχουν. Οἱ μορφές αὐτὲς εἶναι παρμένες ἀπὸ διάφορα ἄλλα τραγούδια πὺν μιλοῦν γιὰ ἐπιδρομὲς Τούρκων σ' ἑλληνικές χώρες καὶ αἰχμαλωσίες γυναικῶν⁷⁶. Τὸ ἀρχικὸ τραγούδι πρέπει νὰ ἀρχίζει μὲ τὸ ἐπεισόδιο Β, τὴν ἀρπαγή. Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ὅλες οἱ ἄλλες παραλλαγές ἀναφέρουν πὺς οἱ Τούρκοι ἔκλεψαν τὴν πρώτη (ἢ τὴ μιὰ) θυγατέρα τοῦ παπᾶ⁷⁷ καὶ μονάχα ἡ Κρ.⁸ (δηλ. ἡ παραλλαγή τοῦ Παύλου Βλαστοῦ ἢ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Ψιλᾶκη) καὶ ἡ Κρ.⁹ (πὺν εἶναι πολὺ ἀλλοιωμένη, ὅπως εἴπαμε) μιλοῦνε γιὰ «τρεῖς θυγατέρες», πρᾶμα πὺν δὲ φαίνεται νὰ ὑπῆρχε στὸ ἀρχικὸ τραγούδι⁷⁸. Τὸ ἐπεισόδιο Γ¹ γιὰ τὴ μεταγωγή τῆς κόρης μὲ πολυάριθμη συνοδεία κλπ. δὲν ἀπαντᾷ ἀποκλειστικὰ στὸ τραγούδι αὐτὸ, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα πὺν ἔχουν θέμα τὴν αἰχμαλωσία⁷⁹ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ Γ³. Ἀντίθετα, τὸ Γ² εἶναι ἀσφαλῶς γνήσιο καὶ ἔχει ἐνδιαφέρον, γιατί μᾶς λέει ρητὰ γιὰ τὴν ἀνέλπιστη τύχη πὺν περιέμενε τὴν αἰχμάλωτη. Ὅσο γιὰ τὸ ἐπεισόδιο Δ, δηλαδὴ τὴν ἀπόπειρα ἐξαγορᾶς τῆς κόρης ἀπὸ τὸν πατέρα της, παρ' ὅλο πὺν οἱ παραλλαγές πὺν τὸ ἔχουν δὲν εἶναι οἱ περισσότερες, εἶναι δύσκολο ν' ἀποκλείσωμε τὴ γνησιότητά του, γιατί ταιριάζει καὶ εἶναι δεμένο τόσο καλὰ μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ τραγουδιοῦ. Τὰ ἐπεισόδια, τέλος, Ε¹—Ε⁸, ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ τοῦ τραγουδιοῦ, εἶναι ἀναμφισβήτητα γνήσια. Τὸ Ε¹ μᾶς λέει, στὶς περισσότερες παραλλαγές, πὺς αὐτὸς πὺν ἀποχαιρετᾷ ἡ κόρη εἶναι ὁ πατέρας της καὶ στὶς ἄλλες πὺς εἶναι ὁ ἀδερφὸς ἢ ὁ ξάδερφός της· ἡ πρώτη ἐκδοχή, πὺν μοιάζει καὶ γιὰ πιθανώτερον, συνηγορεῖ καὶ γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ προηγούμενου ἐπεισόδου Δ, ὅπου ὁ πατέρας ἐπίσης παίζει τὸν κύριο ρόλο. Τὸ

⁷⁶) Βλ. ἰδίως τὸ τραγούδι γιὰ τὴν Αἰχμάλωτη Νιόνυφη στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας (Κλέφτικα 3,5), καθὼς καὶ τὸ Κλέφτ. 3,18α (Αἰχμαλωσία γυναικῶν ἀπὸ Τούρκους). Ἐπίσης τὸ δεύτερο τραγούδι πὺν ἐξετάζομε παρακάτω (πρβλ. σημ. 93).

⁷⁷) Γιὰ τὸ γνήσιο τύπο τοῦ οἰκογενειακοῦ του ὀνόματος θὰ μιλήσωμε παρακάτω.

⁷⁸) Ἔτσι ὅσα σχετικὰ ἔγραψε ὁ Ψιλᾶκης καὶ ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν (βλ. παραπάνω, σημ. 70—72) γιὰ τὶς «τρεῖς θυγατέρες τοῦ παπᾶ - Βοριά» δὲν ἔχουν βάση.

Ε³ σὲ δυὸ μόνες παραλλαγές (τὴν Κρ.³ καὶ τὴν Κέρκ.⁴) παρουσιάζει στὸ τέλος μιὰ προσθήκη γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς κατάρας τῆς ἀδερφῆς, προσθήκη ποὺ φαίνεται ἀρκετὰ ὑποπτη.

Ἀλλὰ ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν παραλλαγῶν τοῦ τραγουδιοῦ μᾶς ὁδηγεῖ καὶ σὲ μιὰν ἄλλη ἀπροσδόκητη διαπίστωση: τὴ διαπίστωση πὼς ἡ Κρ.³, ἡ παραλλαγή δηλαδὴ ἀκριβῶς ποὺ εἶχε πρὸςκομίσει ὁ Ψιλάκης γιὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἱστορικότητα τοῦ τραγουδιοῦ καὶ τὸ σίνδεσμό του μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ῥεθμενιώτισσας σουλτάνας, εἶναι νοθευμένη μὲ παρέμβλητους πλαστοὺς στίχους ποὺ δὲν ἀπαντοῦν, μὰ οὐτε καὶ ἔχουν τὰ παρόλληλά τους, σὲ καμμιὰν ἀπὸ τὶς ἄλλες, τὶς γνήσιες δημοτικὲς παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ. Τέτοιιοι στίχοι, ποὺ κι' ἀπὸ τὸ ὕφος τους κι' ἀπὸ τὴ διατύπωσή τους γενικὰ δείχνουν πὼς εἶναι κατασκευάσμι καὶ προσθήκη κάποιου διασκευαστῆ (τοῦ Παύλου Βλαστοῦ ἄραγε;) καὶ ὅχι γνήσιοι δημοτικοί, φαίνονται οἱ στίχοι 3—6⁷⁹. 9—10⁸⁰, 18—23⁸¹ καὶ ἴσως καὶ οἱ δυὸ τελευταῖοι 28—29⁸². Πρόσθετη ἄλλως τε ἀπόδειξη τῆς νοθείας ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς πὼς οἱ στίχοι αὐτοὶ μποροῦν κάλλιστα ν' ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ τραγούδι χωρὶς νὰ πειραχτῇ καθόλου τὸ νόημα καὶ ἡ συνέχεια.

⁷⁹⁾ Στὴν Κρήτη σκλαβώθηκαν, μὲ τὰ καράβια φεύγουν
κ' ἡ μάνα, κύρης κ' ἐδικοὶ κλαῖνε καὶ δὲν ἀρνέγουν.

5 Τὴν πρώτη, τὴν καλύτερη, τὴν ἄσπρη περιστέρα
μὲ τσ' ἀδερφήδες της τοὶ δυὸ σὴν Πόλιν τὲς ἐφέρα.

Ἡ μνεία τῆς Κρήτης σὲ κρητικὴ παραλλαγή δὲν εἶναι φυσικὴ. Ὁ στ. 6 μπῆκε γιὰ νὰ ἐξοικονομήσῃ τὰ πράγματα, ὕστερα ἀπὸ τὸ λάθος τοῦ στίχου 2 γιὰ «τρεῖς θυγατέρες». Μὰ κ' ἡ ῥίμα ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸ ἀριμάριστο σύνολο τοῦ τραγουδιοῦ.

⁸⁰⁾ Τὴ μιὰν ἐπῆρεν ὁ πασᾶς, τὴν ἄλλην ὁ βεζῖρης

10 καὶ τὴν ὀλοκαλύτερη ὁ βασιλιάς τὴν πῆρε.

Συνεχίζεται κ' ἐδῶ ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἀρχικοῦ λάθους γιὰ τρεῖς ἀδερφές ποὺ σκλαβώθηκαν.

⁸¹⁾ Καὶ πέ τον πὼς ὁ βασιλιάς γυναῖκα του μὲ πῆρε.

Θέλει γενιὰ χριστιανικὴ καὶ φλέγ' ἀπὸ τὴν Κρήτη.

20 Μ' ἀφίνω καὶ παραγγελιά τῶν ἐδικολογιῶ μου
νὰ πολεμοῦνε τὴν Τουρκιὰ καὶ νὰ τήνε ζυγώνουν,
γιατ' ἤρθενε μ' ἐπιβουλιὰ, σκλαβώνει καὶ τουρκεύγει
καὶ σὰν τὸ Χάρ' ἀλύπητα σκοτώνει, μακελλεύει.

Ἐδῶ πιά ἡ νόθευση, μὲ τὴν ἀδέξια καὶ ἀκαιρὴ παρεμβολὴ πατριωτικῶν προτροπῶν κλπ., εἶναι ὀλοφάνερη.

⁸²⁾ Κ' ἐπιάστηκεν ὁ λόγος της σὰν τοῦ μητροπολίτη,
σὰν τοῦ παπᾶ ὄντες λειτουργᾶ, τοῦ διάκ' ὄντες διαβάξη.

Ἡ προσθήκη αὐτὴ γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς κατάρας, ποὺ ἀνάλογή της, ἐντελῶς ὅμως διαφορετικὰ διατυπωμένη, βρίσκομε μονάχα στὴν Κέρκ.⁴, φαίνεται ἀρκετὰ ὑποπτη, ὅπως εἴπαμε καὶ παραπάνω.

Ἐρωτᾶται ὅμως τώρα : Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ παραλλαγή Βλαστοῦ—Ψιλάκης εἶναι νοθευμένη, τότε μήπως καὶ ἡ συσχέτιση ποῦ ἔκαμε ὁ Ψιλάκης, στηριγμένος στὴν παραλλαγή αὐτή, τοῦ δημοτικοῦ αὐτοῦ τραγουδιοῦ μὲ τὴν ἀρπαγὴ τῆς σουλτάνας Εὐμενίας Βεργίτση ἀποδείχεται ἔτσι ἀβάσιμη ; *Ἡ εὐσταθεῖ καὶ παρ' ὅλα αὐτά ; Πιστεύομε πὼς εὐσταθεῖ, ὅπως μποροῦν νὰ τὸ δείξουν τὰ δεδομένα τῶν ἄλλων, τῶν ἐντελῶς γνήσιων παραλλαγῶν τοῦ τραγουδιοῦ. Καὶ πραγματικά, εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς βασικὸ στοιχεῖο τοῦ τραγουδιοῦ, στοιχεῖο ποῦ ἀπαντᾷ στὶς περισσότερες παραλλαγές, εἴτε στὴ μέση (βλ. ἐπεισόδιο Γ^ο) εἴτε καὶ στὸ τέλος (βλ. ἐπεισόδιο Ε^ο) εἶναι πὼς ἡ αἰχμαλωτὴ κόρη τουρκεύει καὶ μάλιστα πὼς γίνεται γυναῖκα τοῦ «μεγάλου βασιλιᾶ», δηλαδὴ τοῦ σουλτάνου. *Ὅλες σχεδὸν οἱ παραλλαγές ἐπίσης ἀναφέρουν ἢ ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῇ πὼς ἡ κόρη σκλαβώθηκε στὴν Κρήτη⁸³. *Ἄλλη λοιπὸν ἀπὸ τὴν Εὐμενία Βεργίτση—τὴ μόνη Κρητικὴ ποῦ μαρτυρεῖται πὼς ἀπὸ σκλάβας ἔγινε σουλτάνα—δὲ μπορεῖ νὰ ὑπαινίσσεται τὸ τραγούδι. Εἶδαμε πῶς μπροστὰ πὼς ἡ κρητικὴ καταγωγὴ τῆς Εὐμενίας ἦταν πολὺ γνωστὴ στὴν ἐποχὴ τῆς. Ἡ μοναδικὴ λοιπὸν καὶ τόσο ἀνέλπιστα τυχὴ τῆς ἑλληνοπούλας αὐτῆς σκλάβας ἦταν πολὺ εὐκόλο νὰ δώσῃ ἀφορμὴ στὴ δημιουργίαν ἑνὸς ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μὲ θέμα τὴν αἰχμαλωσίαν τῆς καὶ τὴν ἀνάδειξή τῆς σὲ σουλτάνα.

*Υπάρχει ὅμως καὶ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο ποῦ ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἀπόλυτα τὸν ταυτισμὸ τῆς Εὐμενίας Βεργίτση μὲ τὴν ἡρώϊδα τοῦ τραγουδιοῦ, στοιχεῖο πολὺ σημαντικὸ καὶ ἐνδιαφέρον, ποῦ κανεῖς μολαταῦτα δὲν τὸ πρόσεξε ἴσαμε σήμερα : εἶναι τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα καὶ ἡ ἰδιότητα τοῦ πατέρα τῆς κόρης ὅπως ἀπαντοῦν στὶς διάφορες παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ⁸⁴. *Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ ποικίλους τύπους του (βλ. στὴν ἀνάλυση τὸ ἐπεισόδιο Β^ο) τρεῖς φαίνονται οἱ πιθανότεροι ἀρχικοί : οἱ *παπᾶ - Βοριάς*, *παπᾶ - Βεργῆς* καὶ *παπᾶ - Βαρδῆς*· οἱ ὑπόλοιποι (*παπᾶ - Βιολῆς*, *παπᾶ - Μπαλῆς*, *παπᾶ - Φλουρῆς* κλπ.) εἶναι φανερὲς παραφθορές ποῦ ἀπομακρύνονται λιγώτερο ἢ περισσότερο ἀπὸ τὸ γνήσιο ἀρχικόν. Ποιὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς παραπάνω νὰ ἦταν ὁ ἀρχικὸς αὐτὸς τύπος ; Πιστεύω πὼς θὰ ἦταν ὁ πῶς σπάνιος στὸ λαόν, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ ἀρχὴ πὼς ἀπὸ τὸ σπάνιο τύπο εἶναι

⁸³) Μονάχα ἡ *Κάρι*. τοποθετεῖ τὸ περιστατικὸν στὴν Κάρπαθο καὶ ἡ *Βάρι*. στὸ Μοριά καὶ τὸ Καϊσέρι, ἀπὸ προφανῆ σύγχυση βέβαια.

⁸⁴) Τὸ βαπτιστικὸ ὄνομα τῆς κόρης παραλείπεται στὸ τραγούδι. Μονάχα στὴν παραλλαγὴ *Κέρκ*.⁸ ἡ κόρη ὀνομάζεται *Λένη*—*Λενίτσα* (στ. 19,24) καὶ στὴν *Κέρκ*.⁴ *Μαρία* (στ. 17). Στὰ ὀνόματα ὅμως αὐτά, ποῦ εἶναι κοινότατα σὲ πολυάριθμα τραγούδια καὶ ποῦ ἀσφαλῶς δὲν περιλαμβάνονταν στὸ ἀρχικὸν τραγούδι, δὲν πρέπει ν' ἀποδώσωμε καμμιά σημασίαν.

εὐκολο νὰ προκύψουν καὶ νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ κοινότεροι, ἐνῶ τὸ ἀντίστροφο δὲν εἶναι φυσικό. Ὁ τύπος *Βοριάς*, κοινότατος σὰν προσηγορικό, ἀπαντᾷ καὶ σὰν ἐπώνυμο⁸⁵ καὶ τὸ ὄνομα *Βαρδῆς* εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὴν Κρήτη⁸⁶. Ὁ τύπος ὅμως *Βεργῆς* εἶναι βέβαια πολὺ σπανιότερος. Εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ φωνητικὰ ἐνδιάμεσος ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἄλλους τύπους, ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀπὸ τὸν ὅποιο μπορούσαν νὰ παραχθοῦν μὲ ἴση φωνητικὴ εὐκολία οἱ δυὸ ἄλλοι. Ἄρα αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀρχικός καὶ γνήσιος, ἔστω καὶ ἂν δὲ μᾶς τὸν διάσωσε παρὰ μιὰ μονάχα ἀπὸ τὶς γνωστὲς μας παραλλαγές (ἢ *Κρ.*²). Μὰ τότε τὸ *Βεργῆς* τί ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ τὴ *Βεργίτιση*, τὸ ἱστορικὰ δηλαδὴ μαρτυρημένο ἐπώνυμο τῆς Εὐμενίας, πού δὲν εἶναι ἄλλως τε παρὰ ὑποκοριστικό του⁸⁷; Ὅσο γιὰ τὴν ἰδιότητα τοῦ πατέρα τῆς κόρης ὡς κληρικοῦ (παπᾶ κατὰ τὶς κρητικὲς παραλλαγές, πρωτοπαπᾶ κατὰ τὶς κεκυραϊκὲς), κι' αὐτὴν ἀκόμη ἔρχεται νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσῃ ἡ αὐθεντικὴ μαρτυρία τοῦ Ἀγγλου Paul Rycaut, πού γράφοντας γιὰ τὴν ἐπιρροή τῆς Βαλιδῆ σουλτάνας (δηλαδὴ τῆς Εὐμενίας) στὸ γιό της τὸ σουλτάνο Μουσταφᾶ (1695 κ. ἔξ.) προσθέτει γι' αὐτήν: «*She was a Native of Canea (tho' some say was a Circassian born) and taken from thence when the Place was first possessed by the Turks; her Father was a Protopapa, or Bishop of that place*»⁸⁸. Ἡ συμφωνία λοιπὸν εἶναι ἀπόλυτη: Ἔτσι τὸ ὄνομα καὶ ἡ

⁸⁵) Ὁ ἀσυνίητος τύπος *Βορέας* βρίσκεται ἤδη σὲ ἔγγραφο τοῦ 1401 (Miklosich—Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, Vindobonae, τόμ. 2, 1862. σ. 508). Σὰν ἐπώνυμο ἢ παρωνύμιο τὸ *Βορέας*—*Βοριάς* φανερώνει τὸ βίαιο καὶ ὀρμητικὸ καὶ εἶναι καὶ σήμερα συχνό· βλ. Φ. Κοσκουλέ, Περὶ τῶν καταλήξεων—έας,—βρόχι,—αῖος, «Λεξικογραφικὸν Δελτίον», τόμ. 6 (1923), σ. 253 καὶ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τόμ. 4 (1951), σ. 39.

⁸⁶) Βλ. πρόχειρα τὴ μνεῖα του σὲ κρητικὰ ἔγγραφα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνα δημοσιευμένα στὴ «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. 1 (1912), σ. 478, 479, 486, 492, 495. Στὸ τραγούδι τοῦ Ἀληδάκη μάλιστα ἀναφέρεται (1775) καὶ κάποιος παπᾶ - Βαρδῆς (Ἑμμαν. Βαρδίδη, Κρητικαὶ Ῥίμαι, ἐν Ἀθήναις, 1888, σ. 53, στ. 460).

⁸⁷) Τὸ ἐπώνυμο *Βεργῆς* εἶναι ἤδη βυζαντινὸ καὶ τὸ βρίσκομε σὲ ἔγγραφα τοῦ 13ου αἰῶνα (πρβλ. Miklosich—Müller, ὁ. π., τόμ. 4, 1871, σ. 64 καὶ «Ἑλληνικά», τόμ. 3 (1930), σ. 328). Στὴν Κρήτη τὸ βρίσκομε στὸν τρίτο κατάλογο τὸν προσαρτημένο στὴ συνθήκη τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη μὲ τοὺς Βενετοὺς (1299) καὶ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κ. Δ. Μέγτζιο στὰ «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 3 (1949), σ. 278—287 (σ. 280: Vergi). Πρώτῃ μνεῖα τοῦ *Βεργίτιση* στὴν Κρήτη ἀπαντᾷ, ὅσο ξέρω, στὸν ποιητὴ τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνα Στέφανο Σαχλίκη (W. Wagner, Carmina graeca medii aevi, Lipsiae, 1874, σ. 97, στίχ. 524: ἡ καύχα τοῦ *Βεργίτιση*).

⁸⁸) Sir Paul Rycaut, The history of the Turks beginning with

ιδιότητα τοῦ πατέρα τῆς κόρης, τοῦ παπᾶ - Βεργῆ, ὅπως ἀπαντᾷ στοῦ τραγούδι, εἶναι ὁ συνδετικός κρίκος ποῦ πιστεύουμε πὼς μπορούμε ν' ἀποκαταστήσωμε ἀνάμεσα στοῦ ἱστορικά μαρτυρημένο γεγονός καὶ στοῦ δημοτικὸ αὐτὸ τραγούδι: ὁ συνδετικός αὐτὸς κρίκος ἔρχεται νὰ ἐπικυρώσῃ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ ἐπώνυμο τῆς Εὐμενίας καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ πατέρα της καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ γνησιότητα καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μὲ τὸ γεγονός τῆς ἀρπαγῆς της.

Ποῦ πλάστηκε τὸ τραγούδι αὐτό; Βέβαια στὴν Κρήτη, τὴν πατρίδα τῆς ἡρωίδας του. Αὐτὸ μᾶς τὸ δείχνει ὅχι μόνο ἡ διάσωση τοῦ ἐπώνυμου της στὶς κρητικὲς παραλλαγές μονάχα⁸⁹, μὰ καὶ τὸ γεγονός πὼς αὐτὲς εἶναι καὶ οἱ πολυπληθέστερες. Εἴπαμε ἐξ ἄλλου πὼς οἱ κεκχυραϊκὲς παραλλαγές φαίνονται πρὸ ἀναπτυγμένες καὶ ἐπαυξημένες μὲ ἓνα πρόσθετο εἰσαγωγικὸ ἐπεισόδιο (τὸ Α). Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ μάλιστα μνημονεύεται ἡ ἄλωση τῆς Κρήτης, ποῦ παραλείπεται στὶς κρητικὲς παραλλαγές ἀκριβῶς γιατί γιὰ τὸν κρητικὸ ποιητὴ ἦταν αὐτονόητο πὼς τὸ περιστατικὸ ἔγινε στὸν ἴδιο τὸν τόπο του, ἐνῶ αὐτοὶ ποῦ τὸ παράλαβαν ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη ἔπρεπε νὰ ὀρίσουν μ' αὐτὴ τὴν προσθήκη τὸν τόπο τοῦ περιστατικοῦ.

Ὅσο γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς σύνθεσης τοῦ τραγουδιοῦ, πρέπει νὰ παρατηρήσωμε πὼς δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι σύγχρονο μὲ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Εὐ-

the year 1679...until the end of the years 1698 and 1699, London, 1700, σ. 522. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πὼς κ' ἡ ἄλλη Ἑλληνίδα σουλτάνα, ἡ Χιώτισσα Kõsem († 1651), μαρτυρεῖται κι' αὐτὴ ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ Pietro della Valle πὼς ἦταν κόρη παπᾶ (βλ. Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ. Μικρὰ Μελετήματα, σ. 77). Ὁ Ἀ θ α ν. Κο μ ν η ν ὸ ς Ὑ ψ η λ ἄ ν τ η ς, Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν, ἐκδ. Γ ε ρ μ. Ἀ φ θ ο ν ἰ δ ο υ, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870, σ. 151—152, γράφει ἐπίσης πὼς ἡ μητέρα τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Δ' «ἔτυχε νὰ εἶναι θυγάτηρ ἱερέως τινὸς» καὶ πὼς πέθανε καὶ θάφτηκε χριστιανή (!) ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Παρθένιο τὸ Νέο (1644—5 καὶ 1648—51), ἐννοώντας πιθανώτατα τὴν ἴδια τὴν Kõsem, ποῦ ἦταν ὁμως γιαγιά τοῦ Μεχμέτ Δ' (μητέρα του ἦταν ἡ Ῥωσίδα Tarchan) καὶ ὅχι πάντως τὴν Εὐμενία, ὅπως νόμισε ὁ Β. Ψ ι λ ἄ κ η ς, «Ἑβδομιάς» Θ' (1892), ἀριθ. 8, σ. 2. Δὲ φαίνεται πάντως πιθανὸ πὼς ὁ Ryscaut στοῦ χωρίου ποῦ παραθέσαμε ἔκαμε σύγχυση τῆς Kõsem μὲ τὴν Εὐμενία, γιατί τὶς ξέρει καὶ τὶς δυὸ καλὰ καὶ τὶς ξεχωρίζει σὲ πολλὰ μέρη τῆς ἱστορίας του.

⁸⁹) Ἄν καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀδερφῆς της (Ζαμπιά) ποῦ ἀπαντᾷ ἐπίσης μονάχα στὶς κρητικὲς παραλλαγές, ἀνταποκρίνεται κι' αὐτὸ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, δὲ μπορούμε νὰ τὸ βεβαιώσωμε. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ πὼς, καθὼς σημειώνει ὁ ἐκδότης τῆς παραλλαγῆς Κρ.⁶, ἡ παράδοση ἔχει ἐντοπίσει καὶ τὸ μέρος ἀκριβῶς ἀπ' ὅπου ἀρπάχτηκε ἡ Ῥεθεμνιώτισσα κοπέλλα: «Ἡ κόρη τοῦ παπᾶ Βοριά εἶναι ἡ γνωστὴ κοπέλλα ποῦ πῆραν ἀπὸ τὸ μετόχι τοῦ Βαρσαμᾶ, κοντὰ στὸν Καμαριώτη (ἔρημο σήμερο) καὶ τὴν πῆγαν γιὰ τὰ κάλλη της πεσέει τοῦ Σουλτάνου στὴν Πόλη κ' ἐγένηκε ἡ Βαλιδὲ Σουλτάνα».

μενίας (1646), γιατί αὐτὴ ἦταν τότε, ὥπως εἶδαμε, τριῶν ἢ τεσσάρων μόλις χρονῶν καὶ κανεῖς φυσικὰ δὲ μποροῦσε ἀπὸ τότε νὰ προβλέψῃ πὼς θὰ γίνονταν μετὰ 18 χρόνια σουλτάνα. Τὸ τραγούδι θὰ ἔγινε λοιπὸν ἀπὸ τὸ 1664 καὶ ἔπειτα, ἀπὸ τότε δηλαδὴ ποὺ μαθεύτηκε πὼς μιὰ σκλάβα τοῦ σουλτανικοῦ χαρμειοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἡ κόρη τοῦ Βεργίτση, ἔγινε πρώτη εὐνοούμενη τοῦ σουλτάνου καὶ μητέρα τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου. Ὁ λαϊκὸς ποιητὴς ἀπόδωσε τότε μὲ τὸ δικό του τρόπο τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ περιστατικόν: Ξανάπλασε μὲ τὴ φαντασία του τὸ ἐπεισόδιον τῆς ἀρπαγῆς τῆς κόρης αὐτῆς, καταργώντας τὴ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ εἶχε μεσολαβήσει ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ ἴσαμε τὴν ἀνάδειξίν της σὲ σουλτάνα. Ἔτσι, παραβλέποντας—ἢ καὶ ἀγνοώντας—πὼς τὸν καιρὸ τῆς αἰχμαλωσίας της ἡ κόρη ἦταν τετράχρονο νήπιο, βάζει στὸ στόμα της τὰ παραπονετικὰ ἑκεῖνα λόγια γιὰ τὴν ἀδερφή της, ποὺ ἐκφράζονν τὴν πίκρα της—τὴν πίκρα μιᾶς Ἑλληνίδας κόρης γιὰ τὴν τύχη της νὰ τουρκέψῃ, ἔστω κι' ἂν ἔτσι ἀνέβηκε τόσο ψηλὰ—καὶ ποὺ ἀποτελοῦν τὴν κεντρικὴ ἰδέα τοῦ τραγουδιοῦ: Ἕνας καθαρὰ δηλαδὴ ποιητικὸς μεταπλάσμος ποὺ δὲ συμβιβάζεται βέβαια καὶ πολὺ μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ τὰ κάθε ἄλλο παρὰ ἑλληνικὰ αἰσθήματα ποὺ θὰ ἔτρεφε ἡ φιλόδοξη καὶ ἐπίβουλη αὐτὴ γυναίκα ἢ γνωστὴ ἀργότερα καὶ γιὰ τὸ μουσουλμανικὸ θρησκευτικὸ φανατισμὸ της. Εἶναι ὅμως γνωστὸ πὼς καὶ τὰ ἱστορικὰ δημοτικὰ τραγούδια τροποποιοῦν πολλὰς φορὲς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὰ αἰσθήματα τοῦ λαϊκοῦ δημιουργοῦ της. Αὐτὸ φαίνεται πὼς ἔγινε καὶ μὲ τὸ κρητικὸ αὐτὸ τραγούδι.

Ε.

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι ποὺ ἐξετάσαμε παραπάνω φαίνεται πὼς δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ ποὺ πλάστηκε γιὰ τὴ Ῥεθεμνιώτισσα σουλτάνα. Στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὑπάρχει, καταταγμένο στὰ Ἱστορικὰ (ἀριθ. 1,19), ἓνα ἄλλο τραγούδι λιγόστιχο μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Κρήτης πάρισιμο ἀπὸ τοὺς Τούρκους» ποὺ μᾶς σώζεται σὲ λιγοστὲς κρητικὲς παραλλαγές. Παραθέτω τὴν παλιότερη καί, πιστεύω, τὴν καλύτερη ἀπ' αὐτές, ποὺ εἶναι δημοσιευμένη στὴ συλλογὴ τοῦ Γιανναράκη⁹⁰:

⁹⁰) Ant. Jeannarakis, Kretas Volkslieder, Leipzig, 1876, σ. 111, ἀριθ. 108. Ἄλλες παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ, δημοσιευμένες: Ἀριστ. Κριάρεη, Πλήρης συλλογὴ κρητικῶν δημοδῶν ᾠμάτων, ἐν Ἀθήναις, 1921 (=ἐκδ β'), σ. 266.—50 δημοδῶν ᾠσματα Πελοποννήσου καὶ Κρήτης. Συλλογὴ Ὠδείου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1930, σ. 80.—Γ. Ἰ. Κουρμούλη, Ποικίλα Φιλολογικά. Β'. Ἐπιτραπέζια δημοτικὰ ᾠσματα, «Κρητικαὶ Μελέται» Α' (1933), σ. 231.

Η ΒΑΣΙΛΙΟΠΟΥΛΑ

*Βασιλοπούλα κάθεντον εἰσὲ ψηλὸ πελάτι,
Τοῇ Κρήτης ἐθυμῆθηκε πῶς ἦτον τοῦ κυροῦν τση,
Ἐννιά πασάδες ἔκραξε κ' ἐκουσουλιάριζέν τοι
«Πασάδες κι' ἂν τὴν πάρετε τὴν ξακουσιμένη Κρήτη,
5 Νὰ σᾶς ντύσ' ὁλόχρουσα κι' ὀλομαλαματένια,
Τοὶ γοῦνες ἀπὸν βάνετε χρουσὲς νὰ σᾶς τοὶ κάμω».*

Τὸ τραγούδι φαίνεται πῶς εἶχε καὶ συνέχεια πού ξεχάστηκε, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα κρητικά τραγούδια.

Ποιὰ νὰ ἦταν ἄραγε ἡ βασιλοπούλα αὐτὴ τοῦ τραγουδιοῦ πού πα-
ρακινούσε τοὺς πασάδες νὰ πάρουν τὴν Κρήτη, γιατί «ἦτον τοῦ κυροῦ
τση»; Ἡ μνεῖα τῶν πασάδων μᾶς δείχνει πῶς πρόκειται γιὰ τουρκικὴ
ἐκστρατεία κατὰ τῆς Κρήτης. Κι' αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στὴ μοναδικὴ ἐκ-
στρατεία τῶν Τούρκων κατὰ τῆς Κρήτης πού εἶχε τελικὸ ἀποτέλεσμα
τὴν κατάχτησή της στὰ 1669, δηλαδὴ στὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς τῆς Εὐμε-
νίως Βεργίτση. Μήπως λοιπὸν ἡ βασιλοπούλα πού καθόταν σὲ ψηλὸ
παλάτι (πού πρέπει νὰ ἦταν τὸ σουλτανικὸ σεράγι στὴν Κωνσταντινού-
πολη) καὶ πού θυμόταν πῶς ἡ Κρήτη ἦταν πατρογονικὴ της ἦταν ἡ
Κρητικὰ πραγματικὰ σουλτάνα Εὐμενία; Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ τὴν κά-
νουν πολὺ πιθανὴ τὰ ἱστορικὰ περιστατικὰ τῆς προετοιμασίας τῆς τε-
λικῆς ἐκστρατείας τῶν Τούρκων κατὰ τῆς Κρήτης, τὸ 1667, πού κατὰ-
ληξε στὴν ὀλοκληρωτικὴν κατάχτηση τοῦ νησιοῦ (1669). Παραθέτω με-
ταφρασμένη τὴν ἀφήγηση τοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ Hammer πού,
ἄφοῦ μᾶς λέει πῶς μετὰ τὸ ναυάγιο τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τοὺς
Βενετούς, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1667, ἀποφασίστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους νὰ
συνεχιστῇ ἐντονώτερα ὁ πόλεμος γιὰ τὴν κατάχτηση τῆς Κρήτης, προο-
θέτει τὰ παρακάτω :

«...Ὁ τουρκικὸς στόλος, ἐξωπλισμένος στὴν ἐντέλεια, ἐτέθη ὑπὸ τὴς
διαταγὰς τοῦ Καπλάν-Πασᾶ καὶ οἱ αὐτοκρατορικὲς σημαῖες ἐστήθη-
καν μπροστὰ στὴς πύλες τοῦ σεραγιοῦ (2 Ἀπριλίου 1667). Ὁ σουλ-
τάνος ἐστρατοπέδευσε πρῶτα στὸ Νιαούτ-Πασᾶ καὶ σὲ εἰκοσιδύο μέρες
ἔφτασε στὴν Ἀδριανούπολη. Στὸ Χάσκοιο παρέλασαν μπροστὰ του οἱ
μπεῖλερμπέηδες τῶν Ἀδάνων καὶ τῆς Καραμανίας, καθὼς καὶ ὁ μπέης
τῆς Ταρσοῦ, μὲ τὰ στρατεύματά τους. Στὴν Ἀδριανούπολη ἔφτασαν ὁ
ἐκιακτὸς ἀποσταλμένος Μεχμέτ Πασᾶς, πὸν γύριζε ἀπὸ τὴ Βιέννη, καὶ

ἀριθ. 9.—Ἀνέκδοτες: Λαογραφ. Ἀρχείου 1125, σ. 35 (συλλογὴ Π. Βλαστοῦ,
ἀντιγρ. ἀπὸ τὴν Ε. Lüdeke, 1936).—Λαογρ. Ἀρχείου Π 61Γ, σ. 60 (συλλογὴ
Μαρίας Λιουδάκη, 1938).

ὁ τσαὸς Ἀμπνουνεμπί, πὺν εἶχε σταλῆ ἀπὸ τὸ μεγάλο βεζίρη στὴν Περιοία . . . Στὸ δεφτερδάρη τοῦ μεγάλου βεζίρη [δηλ. τοῦ Ἀχμέτ Κιοπρουλή] ἐπλήρωσαν ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο θησαυροφυλάκιο τοῦ σουλτάνου 15.000 πουνγιά, γιὰ νὰ τελειώσῃ ὁ πόλεμος τῆς Κρήτης, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ σουλτάνου Μουράτ Γ', πὺν εἶχε δώσει στὸ μεγάλο βεζίρη Σινὰν ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο θησαυροφυλάκιό του ἕνα ἑκατομμύριο ὅσπρα γιὰ τὴν οὐγγρική ἐκστρατεία. Ἡ ἱερὴ πολεμικὴ σημαία παραδόθηκε ἀπὸ τὸ σουλτάνο στὰ χέρια τοῦ μεγάλου βεζίρη, οὗ ἐπίσημη τελετὴ, καὶ πέντε μέρες ἀργότερα ὁ μέγας βεζίρης μ' ὅλο του τὸ στόλο ξεκίνησε γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Κρήτης. Τὶς τέσσερις πρῶτες μέρες μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ μεγάλου βεζίρη ὁ σουλτάνος ἔβαλε τὸν ἱστοριογράφον Ἀμπνὶ νὰ τοῦ διαβάσῃ τὴν ἀφήγησιν τῶν μεγάλων νικῶν τῶν προγόνων του, καθὼς ἦταν ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸ Μεχμέτ Β', ἡ μάχη τοῦ Τσαλιτρὰν ἀπὸ τὸ Σελὶμ Α', ἡ ἄλωση τῆς Ρόδου καὶ τοῦ Βελιγραδίου ἀπὸ τὸ Σουλεϊμάν, σὰν προοιωνίσματα γιὰ τὴν κατάχτησιν τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ ἡ ἐξιστόρησις τῶν κατορθωμάτων αὐτῶν δὲν τὸν ἔκαμε ν' ἀποφασίσῃ νὰ ἐκστρατεύσῃ ὁ ἴδιος, μόνον πὺν χρησίμευε γιὰ νὰ ἐξάψῃ τὸ ζῆλον του γιὰ τὸ κυνήγι, τὸ μόνον τομέα ὅπου ἦταν πῶς μέγας ἥρωας παρὰ στὴν ἐκστρατεία· γιὰ καὶ στὸ χαρέμι ἦταν ὑποταγμένος στὴν εὐνοουμένην του, τὴν Ἑλληνίδα ἀπὸ τὸ Ρεϋθεμνος. Σ' αὐτὸ τὸ γεγονός ἡ λαϊκὴ πρόκλησις βρῆκε ἕνα καλὸ οἶωνο γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Κρήτης, γιὰ τὴν θεωροῦσε ἀδύνατον μιὰ Ἑλληνίδα ἀπὸ τὴν Κρήτη πὺν ἦταν σύμφωνη τοῦ σουλτάνου νὰ μὴ γίνῃ ὀλοκληρωτικὰ κυρίαρχη τῆς πατρίδας τῆς . . .⁹¹».

Εὐκόλα θὰ παρατηρήσῃ κανεὶς πὺς ὅλες οἱ παραπάνω ἱστορικὲς λεπτομέρειες πὺν μαρτυροῦν ὅχι μόνον πὺς στὴν τελικὴ ἐκστρατεία γιὰ τὴν κατάχτησιν τῆς Κρήτης ἀποδόθηκε ἐξαιρετικὴ σημασία (συγκέντρωσις πασάδων, δῶρα καὶ τιμὲς τοῦ σουλτάνου στὸ μεγάλο βεζίρη κλπ.), ἀλλὰ καὶ πὺς ἡ Κρητικὴ σουλτάνα εἶχε συνδεθῇ στὴν κοινὴ συνείδησιν μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς, συμβιβάζονται πολὺ καλὰ μετὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ τραγουδιοῦ. Ἄν λοιπὸν ὁ νέος αὐτὸς ταυτισμὸς πὺν προτεινόμενός ἐστίν ἐστὶν βέβαιος⁹²,

⁹¹) J. Hammer, δ. π. σ. 585—587. Ὁ Hammer ἀναφέρει ἐπίσης πῶς κάτω (σ. 636—638) πὺς καὶ ὅταν πάρθηκε ἡ Κρήτη (1669), ἡ νίκη πανηγυρίσθηκε μετὰ τριήμερες γιορτὲς σ' ὅλην τὴν αὐτοκρατορίαν καὶ πὺς ὁ σουλτάνος ἐπιφύλαξε στὸ μεγάλο βεζίρη Ἀχμέτ Κιοπρουλή, πὺν γύρισε θριαμβευτὴς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1670 ἀπὸ τὴν ἐκστρατείαν αὐτήν, μεγαλόπρεπὴν ὑποδοχήν.

⁹²) Ἡ σοβαρώτερη δυσκολία εἶναι πὺς ἡ κόρη ὀνομάζεται στὸ τραγούδι βασιλοπούλα, ἐνῶ δὲν ἦταν. Ἦταν ὅμως βέβαια βασίλισσα καὶ ἔτσι καὶ ἡ ὀνομασία βασιλοπούλα δὲν θὰ τῆς ἦταν ἐντελὴς ἀταίριαστη.

τότε ἔχομε καὶ δεύτερο ἱστορικὸ τραγούδι ποὺ ἀναφέρεται στὴ Ῥεθε-
μνιώτισσα σουλτάνα⁹³.

Παρίσι, Φεβρουάριος 1950 — Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1951.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

⁹³) Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ πὼς οἱ στίχοι τοῦ δευτέρου αὐτοῦ τραγουδιοῦ ἀπαντοῦν καὶ ὡς εἰσαγωγικοὶ στίχοι τοῦ πρώτου τραγουδιοῦ στὶς παραλλαγές *Κέρκ.*², *Κέρκ.*³ καὶ *Κέρκ.*⁵ (βλ. ἐπεισόδιο Α), μὲ μόνη τὴ διαφορὰ πὼς στὴ θέση τῆς βασιλοπούλας τοῦ πρώτου στίχου ἀναφέρεται ὁ βασιλιάς (*Κέρκ.*², *Κέρκ.*⁵) ἢ ἓνας πασᾶς (*Κέρκ.*³) ποὺ κάθεται σὲ ψηλὸ παλάτι καὶ σχεδιάζει νὰ πολεμήσῃ τὴν Κρήτη κλπ. Φαίνεται πὼς μπῆκαν στὶς τρεῖς αὐτὲς παραλλαγές τοῦ πρώτου τραγουδιοῦ ἀπὸ τὸ δεύτερο (πρβλ. καὶ παραπάνω, σημ. 76) Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀκόμη μαρτυρεῖ πὼς κάποια σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δυὸ τραγούδια.